

ספור ימי – חלק ראשון

מאת זאב ז'בוטינסקי

הספור הזה הוא מקוצר ומקוטע בכמה מובנים. ראשית – אף לא נסיתי (מלבד במקרה אחד או שנים) לתאר בו את האישים אשר אתם קשרוני חיי, ואפילו אישים כאלה שמלאו תפקיד הגון בחיי הדור והאומה; ובזה, כמובן, גרעתי מערכו וענינו של הספור, כי הצד היקר שבכל אבטוביאוגרפיה איננה תמונת המספר עצמו אלא תמונת זולתו. אבל מה לעשות? זמני לא ירשני להקיף את החומר העשיר החי בזכרוני; וגם אינני אוהב לעשות שפטים באישיות, הן חיה והן נפטרת, – והלא אין לך תיאור-אמת של בשר-ודם בלי מקצת “שפטים”.

ואולם אף מדברי “ימי” אני פה רק את המחצית ספרתי: את חיי הסופר והעסקן, לא את חיי האיש. שתי סוגיות-החיים האלה נבדלות אצלי בגדר גבוהה מאד; עד כמה שאפשר, נמנעתי כל-ימי מעירוב-התחומים בין זו לזו; בתור איש – היו לי ויש לי ידידים, קשרים, נסיונות, זכרונות, מסורות, אשר אף פעם לא נגעה ולא תגע השפעתם בשדה פעולתי הפומבית; ואם-כי בחיי האמתיים, בחיי פנימה, עדיף משקל המחצית הזו על כל יתר הרשמים, והרומן האישי הוא עמוק ורב עלילה ותוכן מהרומן הציבורי, – כאן לא תמצאוהו.

מוצאי

אמי נולדה בברדיצ'וב, לפני כמאה שנה: בת ר' מאיר זאק, ממשפחת סוחרים; ועד כמה שידוע לי אין במגלת-מוצאי, משני צדיה, רבנים או שאר “כלי-קודש”; רק בזה אולי אתנחם שמשפחת אשתי, לכל הפחות היא מזרעו של המגיד מדובנא. פרטים על ימי ילדותה של אמי לא שמעתי, אך נדמה לי מהמעט שספרה לנו לפעמים, כי בני משפחתה נחשבו לטובי העיר.

בזכרוני נקלטו כמה תמונות מתוך ספוריה, בפרט על הדר השבת וסדר-פסח בבית אביה. אני בקרתי את ברדיצ'וב בראשית המאה הזאת, וגם אז עוד מצאתי בתחנת הרכבת סבלים נוצרים שדברו יידיש הרבה יותר צחה משלי, וגם בדבורם הרוסי הוכר הנגון היהודוני – גם אז עוד היתה זו העיר העברית-ביותר מכל ערי אוקראינה; ועל-אחת כמה וכמה בימי ילדותה של אמא. בכל זאת אין ספק, שסבי היה משכיל ומתקדם, ואולי גם אפיקורס לפי דעת סביבתו, כי אמא נשלחה ל“חדר” מחודש ללמודי גרמנית ונמוסי המערב. את הנמוסים האלה למדו בצורת חרוזים; למשל, אם יציגו אותך לפני גברת חשובה, תאמרי –

“באַנז'ור, מאַדאַם שאַרמאַנט”;

און תיכף א קוש אין די האנד.

אמי דברה אשכנזית, אמנם בשגיאיות, אבל ניכר היה מתוך ביטוייה כי למדה את הלשון הספרותית, והסופרים חביבי נעוריה היו שילר ועוד אחד, שנשכח עתה גם בגרמניה עצמה – צשוקה. את השפה הרוסית, מצד אחר, למדה רק אחרי נישואיה, כנראה מתוך הצורך לדבר עם המשרתים, ואם-כי היתה מסיחה רק בשפת הזאת עם אחותי ועמי כל ימי חייה, עשתה שמות בדקדוק הרוסי. הבינה עברית, בלשון התנ”ך והתפילות, והיתה למדנית וגם קפדנית במדה רבה בכל מנהגי הדת.

פעם אחת שאלתי את אמא: “מה אנחנו, חסידים?” – והיא ענתה מתוך רוגז כמעט: “יומה אתה חושב – מתנגדים?” ומאז ועד עתה הנני חושב גם את עצמי בבחינת חסיד מלידה. – עוד דבר אחד מכריע למדתי מתשובותיה הקצרות: כבן שבע הייתי אז, או גם פחות, ושאלותיה: “הגם לנו ליהודים תהיה בעתיד מלוכה?” והיא ענתה “כמובן, תהיה – טפש שכמוך!” מאז ועד עתה לא שאלתי יותר ודי לי.

מלבד תמר אחותי היה לי גם אח מירון, או “מיטיא”, בכור הבית, שאינני זוכר אותו כלל, כי הלך לעולמו בעודני תינוק.

אמידים היינו כל-עוד אבי היה בחיים, אבל הוא מת בהיותי בן שש ועזב אותנו בחסר-כל, עד שגדלה אחותי והתחילה, מגיל שש-עשרה, לתת שעורים – ובזה הצילתנו מעוני. זכרונותי הם זכרונות חיי דוחק; ישבנו במנסרדה, והורי חברי העשירים, שהייתי משחק עמם בחצר, לא הרשו להם לבקרני פן תדבק בהם רוח הדלות, ואמי מצדה לא הרשתה גם לי לעבור את מפתן ביתם.

בכלל חשבו את אמי לגאיונית. אחרי מות אבי, בשובה לאודיסה עם שני יתומים, נתאספה מועצת המשפחה בבית אחיה אברהם זאק לדון מה לעשות בנו, ואחד מבני דודי, עורך-דין מצליח במקצועו, הביע את דעתו כך: “די לנו במשכילים, שלחי את הילדה ללמוד תפירה, ואת הבחור תלמידי נגרות”. עצה טובה אולי, אבל עדיין לא חדר בימים האלה רעיון ה“אומשיכטונג” בלבנות המעמד הבינוני, – ומאז לא היינו אף פעם בביתו של היעץ הזה ולא הוא אצלנו, ולו פגשתי את אשתו ואת בניו ברחוב – והם שארי-בשרי הקרובים ביותר – לא הייתי יודע מי הם. כעשרים שנה אחרי המועצה ההיא נסה אותו בן-דודי לדבר את אמי בחצר בית-הכנסת, בקש סליחה, הסביר שלא הבינה לו – היא ענתה: “אינני כועסת, שלום”. ועלתה לה לעזרת-נשים.

אינני מחסידי “יפת” (גם לא מחסידי שם...), אבל יש תכונה של עמי-הצפון שלפניה אשתחווה: הערצת-נשים. בטוחני: כל אשה בינונית היא אראלת, ואין יוצא מן הכלל; אם לא נתגלתה – הרי נאלצה להתגלות, אך תבוא הזדמנות ותראו. לשלש קירבוני חיי, ובשלשתן מצאתי אותו האופי; ומה שנוגע לראשונה מהן – לאמי – בכלל אינני זוכר אף יום אחד בחייה שבו לא נאנסה להלחם, להעפיל, להתגבר על מעצורים. משנות מחלת אבי אינני יודע אלא קטעים, אך הקטעים האלה הם אפופיאה: לא במובן של מאורע בלתי רגיל – להפך, פרק הדומה לאלפי פרקים מתולדות אלפי נשים שחיהן מפעל-גבורה יום-יומי. נולדה בעושר, חיתה בעושר, עוד אתמול היה לה בית מלא כל-טוב, בעלה שר ומלך ומנהיג בחוגו הציבורי והיא מלכתו; וביום אחד נהרס הכל: עמדה, הון, עתיד, ועל זרועותיה קשיש חולה שנזדקן בן-לילה וכבר נידון למות. אספה את

כולנו, הובילתנו ברלינה, קראה לטובי הרופאים: אלה בדקו את אבי, נדנדו בקרחות, לחשו מלים לאטיניות זה לזה, ואחרי-כן אמרו בגרמנית סתומה: הריפוי יאריך... עזבתנו לחדשיים, חזרה לאודיסה, מכרה או משכנה רהיטים ואבני-חמד, ושבה להלחם על חיי אבי. כשנתיים ניסו הפרופסורים לרמות את עצמם ששרטן איננו סרטן: לבסוף הרכינו ראש מאין תקוה. אמא לא נסוגה: הלא גם ברוסיה יש מנתחים מפורסמים – מי יודע? הובילתנו לקיוב, הובילתנו לחרקוב; מחרקוב רצו לגרשנו, כי חדל אבי לשלם תשלומי ה"גילדיה" של סוחרים וכבר לא היתה לו רשות-המושב בעיר הזאת – אמא התיצבה לפני מושל הפלך וקבלה ארכת-הגירוש עד גמר הניתוח; אבל ללא הועיל. אינני יודע למה נסענו משם דווקא לאלכסנדרובסק, עיר קטנה על הדניפר – אולי רצה אבי למות בסביבת מולדתו, על גדות הנהר ידידו ומיניקו ועד-גדולתו לשעבר.

אחרי מותו שבנו לאודיסה. זכרנו את החדרים הקטנים, ואת הלחם הטרי שמדי בוקר אמא נותנת לאחותי ולי, והיא עצמה אוכלת רק את זה של אתמול. אבל את עצת בן-דודי דחתה בשתי ידיה: גם את אחותי גם אותי שלחה לגמנסיון.

את אבי אינני זוכר כלל, או מעט מאוד, אבל שמעתי על אודותיו ספורים וגם אגדות. בימים האלה הלך ונבנה העושר המסחרי של אודיסה, עיר הבירה לתבואות אוקראינה כולה, ואבי היה כנראה ממיטב הבונים. כתר המלכות בשוק התבואה היה בידי ה"חברה הרוסית לאניות-הקיטור ולמסחר" ("רופיט" בקיצור, לפי ראשי התיבות הרוסיים), והיא מנתה את אבי בין סוכניה הראשיים, ויש אומרים כי הוא היה "הסוכן" הראשי לקניית החטה מכל התפוצות שמעבר הדניפר מזה ומזה – חבל המכלכל את אירופה כולה באותן השנים. רומן ארוך אפשר לכתוב, וגם כדאי לכתוב (אך אין סכנה – לא אמצא פנאי) על נסיעות אבי באניות ה"רופיט" לאורך הנהר מחרסון ועד סלעי-האשד הנקראים "פֶּוֹרוֹגִי" ("מפתנים") ברוסית, ו"הירלא" ("גרגרת") באוקראינית, בלויית גדוד עצום של סגנים, עוזרים, מומחים לבדיקת הזרע, פנקסנים וסתם אנשים ללא תועלת ומקצוע שקראו להם באודיסה בשם מוזר "לאֶפֶטוּט" – ואין לו פירוש או תרגום מלבד אולי זה: בטלנים. אדם חשוב מאד היה אבי בעיני הנהלת ה"רופיט", כנראה, כי עוד הרבה שנים אחרי מותו רגיל הייתי לראות אצלנו בדירת המנסרדה את אחד המנהלים הבא לבקר את אמא מדי סורו לאודיסה: גם את שמו אני זוכר במקרה – פצ'לניקוב – היה שותה כוס תה ומרבה לספר תהלות אבי.

היהודים קראו לו לאבי "יונה", הרוסים "יבגני". הוא נולד בניקופול, עיירה על חוף הדניפר; לאביו היו כשבע "תחנות" על אחד הכבישים הגדולים, כי אז עוד לא הגיעו פסי-הברזל לחבל ההוא של אוקראינה; לתחנות האלה היה אופי מעורב של בית-מלון ואוכל, דואר, ורפת-סוסים לעגלות המסע. אחד מידידי מצא את שמו של סבי ברשימת החותמים הראשונים על העתון העברי הראשון שהופיע ברוסיה – "המליץ", אם אינני טועה.

האֶדְמִירָאֵל צ'יחצ'אֶז'וב, ראש חברת ה"רופיט", אמר לאבי פעם אחת: "שמך יבגני – ואתה גני (גאון)": אולי הגזים ואולי צדק. מדי בקרי את פלכי הדניפר, מפי רבים שמעתי אותו הדבר. פעם אחת באלכסנדרובסק, נאספו סביבי כתריסר זקנים מוותיקי מסחר-התבואה ועד חצות-הלילה ניסו להסביר לי את מהות הקסמים שבהם הצטיין אבי: לא הבינותי, אך נותר לי הרושם העצום של תסבוכת קשרים, יחסים, רשתות חוטי-השפעה המחברים את ארגנטינה לאוקראינה, את הים השחור בשלושת האוקיינוסים, את הפאל-פלאץ בוינה, מגורי שר-החיצון לאוסטריה-הונגריה, עם הקפה רובינא שבו היו מתאספים סוחר-הדגן באודיסה... אחת הבינותי: אמרו לי שאבי היה עושה את חשבונותיו במוחו – "עד החלק השמיני של הפרוטה" (לא ירשתי זאת ממנו: לי גם לוח-הכפל הוא תורת-מסתורין). ואף גם זאת: כמה פעמים התרווהו שהנה עוזריו "גונבים" ממנו – תמיד היה עונה: "מי שגונב ממני – דל ממני, ואולי הצדק אתו". – דוקא הפילוסופיה הזאת אולי עברה אלי בירושה.

את כשרונותיו קבל אבי, כנראה, בירושה מאמו, אשר גם עליה שמעתי אגדות הרבה, אך אין כאן המקום לספרן. הירושה הרוחנית מצד הסב היה לה אופי אחר – טפת עצבנות מוגזמת הגובלת בהיסטריה, שאת סימניה מצאתי אצל רבים מנושאי שם-משפחתי. אחד מהם, צעיר-דודי מצד אבא, מהגזע המשוונה של בני-בליעל חביבים, שקרן גאוני בחסד עליון, בעל כשרון-נגינה מיוחד במינו – ידע לצפצף כומיר, וחצי בני העיירה ניקופול היו מתאספים על יד חלון ביתו להאזין לסלסוליו – נשתגע לעת זקנתו וכתב לי מכתבים בחתמו "ישו השני". אבל אבי אהב אותו יותר משאר אחיו הרבים; פעם אחת מסר לו תפקיד אחראי – להשגיח על משלוח התבואה לחוץ-לארץ – והוא עצמו נסע לשבועים; כשחזר לאודיסה, מצא חורבן בעסק ופנים זועפות במשרד ה"רופיט". כיומים אחרי התגלית הזו הרגיש אבי כאב חשוד בקרבו, הרופאים אמרו "סרטן" ושלחוהו לגרמניה. שנתים בלינו שם, בברלין בחורף ובאָמס על הריין בקיץ. בברלין בקרתי גן-ילדים גרמני, ובאָמס ראיתי פעם אחת את וילהלם הקיסר הזקן שהסיר את הכובע בתשובה לקידתי – אז היה עוד נמוס בעולם, וגם בחלק הזה של העולם. אבא לא הבריא.

השלישי מהגורמים שחותמם חרות על ילדותי היא אודיסה. לא ראיתי עיר קלת-מזג כמותה; ואינני אומר את זאת כזקן המאמין שכבתה השמש ברקיע, מפני שאיננה מחממת אותי כקודם. את מיטב ימי נעורי בליתי ברומא, גם בוינה גרתי בהיותי צעיר, ויכלתי להשוות את ה"אקלים" הרוחני בקנה-מדה שוה: אין כאודיסה – כלומר אודיסה של הדור ההוא – לרוך-העליזות ולשכרון הקליל המרחפים באויר, ללא צל ורמז של סבך נפשי או טראגיקה מוסרית. לא אגיד, חלילה, כי מצאתי עומק ואצילות יתרה באויר זה – הלא עצם קלותו הלוטפת מקורה בהעדר כל מסורת: מאין ומאפס נוצרה העיר כמאה שנים לפני יום הולדתו, בתריסר לשונות פטפטו תושביה ואף אחת מהן לא ידעו על בוריה. בין מכרי המרובים נמצא רק אחד שגם אביו נולד באודיסה: והלא אין אצילות בלי מסורת ובלי טראגיקה. העיר – קיקיון של יונה הנביא, וכל צמח שבה – חמרי, מוסרי, חברתי – גם הוא קיקיון, מקרה חולף, הלצה, "תעוזה"¹. כבד את האמת, כמובן; אבל גם שקר איננו פשע, כי גם השומע יש לו דמיון רתחני, גמיש ומנצנץ. יחד עם כל אלה – סקרנות רעבתנית למה שיביא הבקר העולה: כל בשורה של מה-בכך היא מאורע כביר, ההמון מתרגש, הידים פורחות באויר, קירות הבירזה ושולחנות הקפה מזדעזעים לגעש הצעקות. אף הנשיקות הן בזול: או יותר מזול – חנם (ואולם הצעירות האלה, עד כמה שזכורני, כולן נישאו לאיש אחרי-כן, וכל אחת מהן היתה לאשת-חיל).

על הילד המתחנך בסביבה כזו היא תוכל להשפיע גם לרע וגם לטוב: אין זה תלוי בסביבה כי-אם בתכונת הילד עצמו. האחד יספוג את הזלות (פולונסקי, משורר רוסי, כתב רומן המתאר חיי אודיסה וקרא לו בשם "העיר הזלה"); והשני, להפך, את הגעש, הסקרנות, התעוזה, את הרענונות הנצחית שכל בקר חדש היא פלא בעיניה, ואת היחס של בת-צחוק מוחלת ומבטלת גם כלפי הצער גם כלפי האושר. מוזר: דוקא בספרי משורר אנגלי, אדם שחונך על ברכי המסורת היותר עצומה בעולם וכל ימי חייו הגן על אותה המסורת, מצאתי הד לפסיכולוגיה זו. קיפלינג כתב (אינני זוכר את המלים בדיוק): "נצחון או אסון – דע לבטל את שניהם, כי גם זה רמאי וגם זה". ובימי זקנתו סיכם את נסיונות חייו באמרו לבורא: "אלוהי תרתי את כל ארצך ולא ראיתי דבר-חול על פניה; כל מה שראיתי – פלא". – אני אולי בן הסוג השני הנני.

בין ילד לעולם

במטריקה שלי כתוב: "ביום ט' לאוקטובר 1880 נולד בן לתושב ("מישצ'נין") הניקופולי יבגני ז', ואשתו ינה, אשר נקרא לו שם ולאדימיר". שלוש טעויות: שם אבי יונה בן צבי, אמי חוה בת מאיר, ונולדתי בחמישי לחודש, הוא הי"ח לפי המנין המערבי, ופרשה "וירא" לפי מנין אמי. עד שנתי השבע-עשרה גרתי באודיסה. בבית ובחוץ דברנו אך רוסית, אמא השתמשה ביידיש רק בשיחות עם דודותי הזקנות: אחותי ואני למדנו להבין אותה השפה, אבל אף פעם לא עלה על דעתנו לפנות ביידיש אל אמא, או אל מי שהוא אחר. אחותי למדתי לקרוא רוסית. בן שמונה הייתי כאשר התנדב אחד משכנינו ללמד את שנינו עברית, והאיש הטוב הזה היה מר יהושע רבניצקי; שנים אחדות, עד עברנו לגור בבית אחר, נהנית מהוראתו, ואני מוחה נגד אותה האגדה, שלפיה לא ידעתי את המלים "בראשית ברא" עד הכנסי למחנה העסקנות הציונית. לעולם לא היתה מסכימה לכך אמי! אחרי-כן היה לי מורה אחר, את שמו שכחתי, שהכניני לתפקידי בר-מצוה בישראל, וגם את שירי יהודה ליב גורדון אתו קראתי. אחד מבני דודי, שהתאכסן אצלנו כשנה, לימדני צרפתית, ומאחותי שלמדה אנגלית בגמנסיון קבלתי שעורים אחדים גם בשפה זו.

מלבד שעורי העברית לא היה לי אז כל מגע פנימי עם היהדות. אחרי מות אבי, עד גמר השנה, הייתי מבקר, שלש פעמים ביום, בית כנסת קטן לצורפי הזהב לא הרחק מביתנו, אך לא התאקלמתי בו וגם בתפילות לא השתתפתי חוץ מאמירת קדיש. בביתנו שררה כשרות חמורה, אמא היתה מדליקה נרות בערב שבת ומתפללת בקר וערב, וגם אותנו לימדה "מודה אני" וקריאת-שמע, אך לא נגעו בלבבי כל המנהגים האלה. בספרית פקיד-המסחר היהודים, אשר מדי יום ביומו אצתי שמה להחליף את הכרך ש"בלעתי" אתמול, היו ספרים יהודים לרוב, ולא קראתי אותם. פעם או פעמים נסיתי – ולא מצאתי בהם כל תנועה, כל מפעל, רק עצבות ושממון: "לא מענין". "השקפות" לא היו לי בימים האלה וגם יותר מאוחר, אולי עד גיל עשרים ומעלה, לא בנוגע ליהדות ולא לשום בעיה חברתית או מדינית בכלל; לו שאלני אז נער נוצרי מהו יחסי ליהודים, הייתי נותן תשובה אחרת – ויותר תמימה; כמובן ידעתי שסוף-סוף תהיה לנו "מלוכה" וגם אני אסע לגור שמה, הלא זה ידוע גם לאמי, לכל דודותי, לרבניצקי, אבל זו לא היתה "השקפה" אלא כאלו דרך-הטבע, כגון רחיצת הידים בבקר ואכילת צלחת המרק בצהרים.

טעיתי: "השקפה" אחת נתגבשה בי עוד משחר ילדותי, ועד היום הזה עודנה מושלת ומולכת על כל יחסי לציבור; אך יש אומרים כי אין זו השקפה אלא שגעון. אמת: הנני "מטורף" – לגבי מושג השוויון. בשנים הללו התבטאה נטיתי זו במחאות זעומות נגד כל מי שהעז לפנות אל ב"אתה" ולא "אתם" – כלומר נגד העולם הבוגר כולו. לשגעון הזה נשאיתי נאמן עד עתה: בכל השפות אשר יש בהן ההבדל הזה, אף אל תינוק בן-שלוש לא אפנה אלא ב"אתם", ולו גם רציתי אחרת לא הייתי יכול. אני שונא תכלית שנאה באופן אורגני, שנאה הגוברת על כל נימוק, על השכל ועל היש עצמו, כל מושג הרומז להבדלת-הערך בין אדם לחברו. אולי אין זו דמוקרטיה כי-אם היפוכה: אני מאמין שכל אדם הוא מלך, ולו יכלתי הייתי יוצר תורה חברתית חדשה, תורת "פאן-באָסיליאָה"...

כבן שבע שלחתי אמא לבית-ספר פרטי, ממוסדן של שתי צעירות יהודיות, הגב' לב והגב' זוסמן. שתי מחלקות היו בו, אחת הגברות מורה כללית בראשונה, והשניה בשניה; והתלמידים ילדים וילדות יחד, דבר נדיר מאד בימים האלה. קצת תיארתי את בית-ספר זה בספר "סנאית", וגם ענין אהבתי הנדחת שצצה במסיבת מקוה לנשים – אמת קדושה. פה רק אוסיף שאינני זוכר אם למדנו שם דבר-מה "יהודי" – תולדות ישראל, למשל, או תפילות, – והעובדה שדוקא את זאת אינני זוכר היא אפיינית לאדישותי ה"לאומית" המזכרת לעיל.

כארבע פעמים עמדתי לבחינות-כניסה לגימנסיון, לבית-ספר ריאלי, לבית-ספר מסחרי, ונכשלתי: משנת 1888 הותקן חוק שלא יתקבלו למוסדות החינוך הרשמיים אלא יהודי אחד לתשעה נוצרים, ועל כן גדלה ההתחרות בין הנבחנים בני דת-משה – לא הצליח כי-אם עילוי מובהק או מי שהוריו נתנו שוחד הגון למורים, ואני קרח הייתי מכאן ומכאן. לבסוף, איני יודע באיזה נס, קבלוני למחלקה המכינה של הפרוגימנסיון השני; גמרתי שם את חוק הלימודים בהיותי בן ארבע-עשרה וחצי ועברתי למחלקה החמישית בגימנסיון רישליה. את שני המוסדות שנאתי ככל התלמידים: עד עתה, בשמעי מפי ידידי הקטנים כי אוהבים הם את בית-ספרם, אני מתפלא. עצלן גמור ועקרוני הייתי כל ימי לימודי, שנוא על רוב המורים, ואין מספר לשערוריות ולסכסוכים שהיו לי עם פקידי הפדגוגיה הרוסית.

ממסכת ההרפתקאות האלה אולי אזכיר את זו האחת: גורשתי מבחינת-הסיום של הפרוגימנסיון. מסרתי לשכן פתקא עם תרגום הקטע הלאטיני – המורה תפש את הפתקא, ואת שנינו שלחו הביתה, ורק אחרי ימי הפגרא הרשוננו להבחן מחדש. לא שמעתי דוגמה לעונש כזה על עוון שכזה: אבל השנאה שביני ובין מורי הלא שנאה הדדית היתה.

ואולם חובתי להודות שכמעט לא הורגש כל רוח אנטישמי בבתי-הספר הרשמיים האלה: אולי מפני שבכלל נרדמה בימים ההם דעת הקהל ברוסיה, הן משמאל והן מימין – לכל התקופה הזאת, עד השנים האחרונות למאה הי"ט, הלא קוראים ברוסית "בְּזִכְרֵךְ מְנִיָּה" – תקופה ללא פרצוף. הן מצד המורים והן מצד חברינו לא סבלנו אנחנו התלמידים העברים שום רדיפה; והדבר המוזר ביותר הוא כי עם כל זאת היינו מתבדלים תמיד מסביבתנו הנוצרית. כעשרה היינו במחלקתנו: ישבנו יחד, ואם נפגשנו בבית פרטי לשחק או לקרוא או לפטפט "סתם" – כל זה היה תמיד אך בינינו לבין עצמנו. באותו הזמן היו לאחדים מאתנו גם ידידים במחנה הרוסי – אני, למשל, קשרתי ידידות נאמנה עם וסיבולד לבדינצב, עלם מצוין, שעוד יוזכר שמו בספורי זה: פעמים רבות הייתי בא לבקרו בביתו וגם הוא בביתי, אבל אף פעם לא עלה בדעתי להכניסו אל תוך חוגנו המובדל והוא לא הכניסני לחוגו – ואף לא ידוע לי אם היה לו "חוג". עוד יותר מוזר, שגם בקרב "החוג" העברי שלנו לא נשבה רוח עברית: אם קראנו יחד – ספרות זרה קראנו, התוכחנו על ניצשה ועל שאלות המוסר, מוסר בכלל או המוסר המיני, לא על גורל היהדות ואף לא על מצב יהודי רוסיה, שהיה מעיק על כל אחד מאתנו.

מלבד הידיעה המקוטעת של שפות רומא ויון (ואת זאת אני דוקא מחשיב עד היום הזה), כל מה שלמדתי בימי ילדותי – לא בבית-הספר למדתי. הרביתי לקרוא, כמובן; בלי מדריך ומשגיח, אבל במקרה היטבתי לבחור. קודם כל, מימי גדולת אבי נותר לנו ארון ספרים אשר בו מצאתי את כל כתבי שקספיר בתרגום רוסי, ואת פושקין ולרמונטוב. את שלושת אלה ידעתי מאלף עד תיו עוד לפני היותי בן ארבע-עשרה, וגם עד היום לא בנקל יימצא קטע משירי פושקין שלא אכירנו ולא אדע לסיימו. אבל את שאר הספרות הרוסית גם אז לא ביותר אהבתי (אולי מלבד השירה) וגם עתה היא זרה לרוחי. אינני נוטה להתעמקות בתהומות הנפש – לבי חושק בעלילה. חביבי ילדותי היו סופרי ה"תעוזה" המפורסמים בדורי, ואני מצטער על שהתרחק מהם, כפי ששמעתי, הדור הצעיר החדש – מיין ריד וברט-הארט, וולטר סקוט ודומא-האב וכל סיעתם. המבחר הזה,

באנאלי ונורמלי, הצילני מבגרות-הרוח המוקדמת, מחלת הנוער שקם אחרי זמני אני. גם כשלא נותר לי, באוצר אותה הספריה, מה לקרוא עוד מהסוג הזה, והוכרתי לעבור אל הספרות ה"רצינית", ביכרתי את סופרי חוץ-לארץ, כדיקנס וזולא, שפילהגן וג'ורג' אליוט, על גאוני הרומן הרוסי – מתוך יראת הפסיכולוגיה. ואולם יש להודות כי הספר שעשה עלי את הרושם היותר חזק היה ספר רוסי – "התלול" ("אופריב") מאת גונצ'רוב: ספר זה הוא כעין גבול רוחני בין ילדותי ובין נעורי, ואינני יודע מדוע. לעומת זה, ארבעת המפעלים מתוך אוצר השירה העולמית שאהבתי על הכל (אז וגם עתה) הם ראייה מוחלטת לפשטות השטחית של טעמי: "סיראנו" – של רוסטאן, "אגדת פריטיוף" מאת טננר הסווידי, "קונראד וואלנרוד" של מיצקביץ' (חבר פולני בפרוגימנסיון לימדני את שפתו), ויותר מכולם "העורב" מאת אדגאר פו. לו הייתי מגיש מתנה לעצמי: אלה ארבעה, כרוכים יחד, כל אחד בשפתו המקורית, מצבות-זכרון לפולחן הז'סט המפואר והמלה היפה שלא מצאתי אותו בחיים.

אין לחשוב, חלילה, כי יושב-בית הייתי בימים ההם: בערבים קראתי, אך כל שעה חפשית עד דמדומי החמה בליתי בפארק העירוני (הפארק שבאודיסה גדלו כחלק הגון של העיר עצמה) או על חוף הים. וגם ייתכן שיצאתי בבקר לגימנסיון, והנה השמש שוחקת ושיחי-האביבית הקיצו ללבלב – ועזבתי את תרמיל-ספרי אצל החנוני שעל יד ביתנו וברחתי לנמל, לדוג סרטנים מעל אבני-המזח הענקיות, שקורין להן "מאסיבים". בפארק, עם להקת בטלנים כמוני, שיחקתי ב"קוזקים ושוודים", וחזרתי הביתה מתגאה בשריטות וכתמי-תכלת על פני ועל גופי, עקבות מגע של מקל, כדור-גומי או אבן. פעם אחת הרחקנו לשוט בים, אני ועוד שנים מחברי, עד שנבהל המשגיח על צריפי-הרחיצה וצד אותנו בסירה עם משוט-עגלונים בידיו. וכמה לילות-ירח ובלי-ירח היינו מבלים בספינת דייגים שכורה (ייתכן שגם ללא-דעתו של הדייג...), הרחק מעבר למגדלור, משוררים שירי-רוסיים או מלחשים סודות-עונג באזני צעירות.

בן חמש-עשרה הייתי, והיא שנת הראשונה בגמנסיון רישליה, כשהזמיני לביתו אחד התלמידים היהודים, ושם הציגני לפני אחיותיו. אחת מהן היתה מנגנת על פסנתר ברגע שעברתי את החדר; אחרי-כן התודתה לי כי פרצה בצחוק מאחורי גבי, מתוך הרושם המוזר של פרופיל כושי תחת בלורית פרועה. ואולם באותו הערב הראשון קניתי את חסדיה, כאשר קראתי לה – הראשון מכל מכריה – בשם "מאדמואזל". בת עשר היתה, וקראו לה "אניה" – יואנה גאלפרין – וזו אשת.

גם את מלאכתי בחרתי לי עוד מימי ילדותי: התחלתי לכתוב בעודני בן-עשר, שירים, כמוכן. "הדפסתי" אותם בעתון כתוב-ביד, שהוציאו לאור שני בחורים תלמידי בית-ספר אחר (אחד מהם הוא עתה ציר הסובייטים, במקסיקה, אם אינני טועה); אחרי-כן, במחלקה הששית, יסדנו עתון סודי גם בבית-ספרנו אנו, ואת זה כבר היינו מדפיסים בהקטגורף, ואני בין העורכים. "סודי": כי אסור היה הדבר על-פי חוקי רוסיה בכלל וחוקי הגמנסיון בפרט; אבל לא היה בעתוננו שום רמז "מדיני", לא מתוך יראה כי-אם מתוך אותה האדישות ל"פוליטיקה" שתיארתי לעיל. ואולם שם העתון היה "פראבדא", והעורך הראשי, עלם נוצרי ממשפחת ילידי מונטנגרו, נתאהב באותה שנה בשתי צעירות יחד, שם האחת לידה והשניה לנה; לבסוף גברה הראשונה, ובחר לו בשם "לידין" לחתום על מאמריו – ואלמלי לנה היתה הכובשת היה חותם "לנין"!

תרגמתי לרוסית את שיר השירים ואת "במצולות הים" של יל"ג, ושלחתים ל"ווסכוד" – ולא הדפיסו. תרגמתי את "העורב" של אדגאר אָלן פו ושלחתי ל"מבשר הצפון" – ירחון רוסי בפטרבורג – לא הדפיסו. כתבתי רומן, את שמו ותכנו אינני זוכר, ושלחתי לסופר הרוסי קורולנקו; והוא השיב לי דבר בנימוס, כלומר יעצני ל"המשיך". אין מספר לאותם כתבי-היד ששלחתי לעורכים וקבלתי חזרה – או גם לא קבלתי – בין שנותי ה"ג והט"ז; כבר נואשתי מעתיד, כבר פחדתי שמא נגזר עלי מן השמים להיות עורך-דין או מהנדס. פעם אחת במקרה פתחתי עתון יומי אודיסאי ומצאתי בו מאמר בשם "הערה פדגוגית" – שלי! הנני מוסר לדורות הבאים גם את התאריך – יום כ"ב לחודש אבגוסט, שנת תשעים ושבע – וגם את התוכן: בקורת חריפה על שיטת הציונים בבתי-הספר, כי הלא המנהג הזה עלול לגרות רגשי-קנאה בלבבות התלמידים הרכים.

בימים האלה גר באודיסה אלכסנדר פיאודורוב, משורר רוסי ידוע: ראה את תרגום "העורב", הזמיני, עודדני, והציגני בפני עורכו של העתון "אודסקי ליסטוק". שאלתי: "התדפיסו את כתבותי מחוץ-לארץ?" וקבלתי תשובה: "אולי – בשני תנאים: שתכתוב מעיר הבירה אשר אין לנו שם כתב אחר; ושלא תכתוב שטויות".

כתבים היו לו בכל בירות אירופה, מלבד פרן ורומא. אמא בקשה: "לא לרומא! סע בשלום, מאחר שהחלטת לעזוב את הגמנסיון; אבל בברן, לכל הפחות, יש מתלמידים מבני מכרינו".

דרך אגב: בין יתר אגדות-היהוד, אשר בהן נתקשטה מגילת-תולדותי שלא בזכותי אני, גם את זאת שמעתי: כי "גורשתי" מהגמנסיון. הנני מקוה, שלולא עזבתיהו אז – סוף סוף היו מגרשים אותי באמת; אבל במקרה עזבתיהו מתוך רצוני החפשי עוד לפני המאורע ההכרחי הזה.

כי מאז קצה נפשי באוירת הגמנסיון ואמרתי לעזבה בהזדמנות הראשונה, גם בטרם אגמור את חוק לימודי. קשות נלחמתי על החלטה זו עם בני משפחתי וקרובי ומכרי. הקורא הצעיר לא יבין, כי היה ערכו של "גמנסיון" בעיני הצבור היהודי לפני ארבעים שנה: תעודת-בגרות – אוניברסיטה – זכות-המושב חוץ ל"תחום" – בקיצור: חיי-בן-אדם במקום חיי-כלב. ואני כבר תלמיד המחלקה השביעית, עוד שנה וחצי ואוכל לחבוש את הכובע הכחול וה"טו"רקה" השחורה של סטודנט. מהו השגעון הזה – להקריב ולהחריב סיכויים כאלה; וקודם-כל, למען השם – למה?

חי נפשי, לא ידעתי "למה". – "ככה": ואולי אין בירור לסודות הרצון שיעלה בדיוקה על אותה המלה: "ככה".

די-מונזי, מדינאי מפורסם בצרפת וידיד הציונות, שאלני פעם אחת: "את הכל בציונות אני מבין, מלבד ענין השפה". וסיכם לפני, בחריפות-ניתוח רבה ובהגיון מצוין, המון נימוקים מכריעים כנגד הדבור העברי, המהרס כל גשר בין התרבות העולמית לבין "העם שהתרבות הזו היא יצירתו". חפשתי תשובה מספקת ולא מצאתי, ועניתיו: "ואף-על-פי-כן, עברית; מדוע? – ככה". די-מונזי הרים שתי ידיו ואמר: "עתה אני מבין. הצדק אתכם. תשוקה שאין לה פירוש היא למעלה מכל הפירושים".

אמנם אין-כדאי להזכיר נשגבות על מהות האומה – בבואי לספר על בחור שברח מבית-ספר; אבל לא היה זה המקרה היחידי בחיי שנכנעתי לאותו "ככה" – ואינני מתחרט.

דוד היה לי באודיסה, אחיה הזקן של אמא, הדוד אברם, סוחר אמיד, למדן עברי ומשכיל מגולח, אדם פקח ורב-נסיון. הוא – היחידי מכל קרובי – אף פעם לא שאלני “למה”, אך ביום האחרון לפני צאתי, כשבאתי להפרד ממנו, אמר לי דבר מלא שכל ותועלת:

– שמעתי, כי מתכוון אתה להיות סופר, ובעבור זה בחרת בדרך מוזרה. אין זה עסקי. אבל את זאת עליך לזכור: אם תצליח – הכל יגידו ויעידו שחכם הנך, ושהם ראו את זה מראש; ואם לא תצליח, יאמרו: “הדיוט” – ואנחנו מכבד ידענו שאינו אלא שוטה”.

באביב לשנת 1898 עזבתי את הגמנסיון ונסעתי להלנצ'יה, ובזה נגמרת תקופת שחרותי. הייתי בן שבע-עשרה; לא “אהוד” ביותר, מפני הנטיה לפרדוכסים ולפזוזה, ומפני הערכה-עצמית מוגזמה; ועדיין בלי תכנית או קו בחיים מלבד החשק לחיות.

ברן ורומא

נסעתי דרך פודוליה וגליציה, במחלקה השלישית, כמובן, וברכבת זוחלת לאט-לאט ועומדת בכל העיירות. בכל תחנה ותחנה, יומם ולילה נכנסו יהודים לקרון; בין ראזדילנה לוינה שמעתי יותר יידיש מאשר בכל ימי חיי הקודמים. לא הכל הבינותי, אבל הרושם היה חזק ומעציב. שם ברכבת זכיתי למגע הראשון עם הגיטו, בעיני ראיתי את בלותו ואת ירידתו, שמעתי את ההומור העבדוּתִי, המסתפק ב“ביטול” השונא התקיף במקום מרידה... עתה, בזקנתי, יודע אני לגלות, תחת מסוה התחינה והלעג האלה, גם את הדי הגאות והאומץ; אז לא ידעתי, אז הרכנתי את ראשי, ודומם שאלתי את עצמי: הזהו עמנו?

באוניברסיטה הברנאית (שמצאתיה מתאכסנת בבנין אחד עם משרד המשטרה המרכזי) נרשמתי למדור המשפטים. אודה על בושתי: אינני זוכר אף את שמות הפרופסורים, מלבד היהודי רייכסברג – ז”ל – שמפיו שמעתי, בפעם הראשונה, את תורת קארל מארכס. הרבה יותר התעניינתי בחיי ה”מושבה הרוסית” – כששלש מאות היו, רובם יהודים ויהודיות, ואני הצעיר מכולם. בראשונה נתבדלתי מהם קצת, כי החלטתי שאהיה צמחוני ולא אבקר בבית-האוכל השתפני שלהם. אבל נסיונות הבישול שלי לא הצליחו: עד עתה עודני זוכר את ה”קאקאו” מעשי-ידי – בולי-חומר מוקשים וחומים השטים על פני החלב, וגם החלב, על-פי רוב, היה גולש ונשפך על הרצפה בטרם הסירותי את הכלי מעל להבת-האלכוהול. אחרי כשבועים של המשטר הזה, רעב כעדת זאבים בחורף, נואשתי מאמונתי הצמחונות ונהייתי לאורח תדיר בטרקלין ה”מושבה”.

לא אנסה לתאר את חייה – כבר תוארו כמה פעמים, ותואר גם הרושם המשכר והמבהיל של אותו המעבר הפתאומי מחיי הדממה ברוסיה שלפני ארבעים שנה אל-תוך הרעש הרתחני ההוא. כל המלים האסורות ברוסיה – כאן לרגילות היו כ”שלוש” או “תודה” או “אין דבר”; הספרות המהפכנית, אשר עוד לפני חודש אולי רק ברמז ובלחש דובר עליה בינינו שם באודיסה, פה הנה כולה בארון-הספרים הפתוח לכל. חירות, חירות זו של ביטוי וויכוח, לא של פעולה. ישבו בצל האלפים וראו חלום על הוולגה; נדמו לגלגל המסתובב במהירות שאין-כמוה, כי הריהו מסתובב באויר ואיננו קשור בשום מכונה ואיננו מניע דבר.

פעמים בשבוע היו אסיפות ב”מושבה”, עפ”י רוב ויכוחים בין סיעות לנין ופליכאנוב, או בין ה”ס.ד.” וה”ס.ר.” (בני דורי זוכרים את ההבדל, לאחרים כדאי שאסביר אותו). לפעמים ערכו “נשף”, שרו שירים רוסיים: אבל ז’יטלובסקי – שאינני זוכר אם גם הוא למד באוניברסיטה הברנאית או רק לזמן-מה סר אלינו – הקפיד מדי פעם בפעם כי ישירו גם ביידיש. פעם אחת בקר את המושבה נחום סירקין והטיף על צירוף הציונות והסוציאליסמוס – לא מצא חסידים הרבה, כי מעטו עדיין הציונים בסביבה ההיא. אבל אני זוכר היטב את השיחה הזאת, כי שם נאמתי גם אני בפעם הראשונה לחיי, ודוקא נאום “ציוני”. דברתי רוסית, בזה הנוסח: אינני יודע, אם סוציאלי אני, כי עוד לא הכרתי כראוי את התורה הזאת; אבל ציוני אנכי, בלי ספק, כי עם ישראל הוא עם גרוע מאד, שכניו שונאים אותו והצדק אתם, סופו בגולה הוא “ליל בר-תלמאי” כללי, והצלתו היחידה היא עליה כללית לארץ-ישראל. – יושב-ראש האסיפה, הצעיר ליכטנשטיין (באחרית ימיו היה לעסקן נכבד בארץ-ישראל, ושם נפטר לפני כמה שנים) תרגם את נאומי לגרמנית בקיצור נמרץ, היינו: “הנאום איננו סוציאליסט, כי איננו יודע מהו סוציאליסמוס; אבל הוא אנטישמי מוחלט ומיעצנו להחבא בארץ-ישראל פן ישחטו את כולנו”. – כנראה, עד עומק לבי העמיקו לחדור אותם רשמי נסיעתי דרך גליציה! אחרי גמר האסיפה נגש אלי חיים רפופורט (עתה הוא אחד ממנהיגי הקומוניסטים בצרפת) ואמר בבת-צחוק מוחלת: “לא פיללתי, שעדיין קיים בסביבת הנוער הרוסי הטיפוס הזואולוגי הזה של שונאי-ישראל!” – “אבל אינני רוסי!” ענית, והוא לא רצה להאמין.

גם את פעולתי הספרותית בתור ציוני התחלתי באותו הקיץ, ואמנם בצורה יותר מתאימה: בירחון הפטרבורגי “ווסקוד” הודפס שירי “עיר השלום”. אני חושש כי שכחתי את תורת רבניצקי ואת האות ע’ שבמלת “עיר”, והאמנתי בתומי כי “ירושלם” תרגמו “עיר השלום”: עתה, כמובן, אני כבר יודע שאין זה מתאים לא לכתוב ולא למציאות...

בסתיו של אותה השנה עברתי ללמוד ברומה, ושם בליתי שלש שנים רצופות. אם יש לי מולדת רוחנית, הריהי איטליה יותר מאשר רוסיה. לא היתה ברומה כל “מושבה רוסית”; מיום בואי שמה נטמעתי בצבור הנוער האיטלקי, ואת חייו חייתי עד יום עזבי את איטליה. כל יחסי לבעיות הלאום, המדינה והחברה נתגבש בשנים ההן תחת השפעה איטלקית; שם למדתי לאהוב את אומנות האדריכל, הפסל והצייר, וגם את הזמר הלאטני, שבימים ההם לעגו לו חסידי ואגנר ולועגים לו עתה חסידי סטראוונסקי ודיפוזי. באוניברסיטה היו מרי אנטוניו לאפריולא ואנריקו פרי, ואת האמונה בצדקת המשטר הסוציאליסטי, שהם נטעו בלבי, שמרתי כ”דבר המובן מאליי” עד שנהרסה עד היסוד למראה הנסיון האדום ברוסיה. אגדת גאריבאֶלִי, כתבי מאַצִיני, שירת ליאופאֶרְדִי וג’וֹסֶטִי העשירו והעמיקו את ציונותי השטחית, מהרגשה אינסטינקטיבית עשוה להשקפה. בתיאטרון – כבר ירדו מעל הבימה סאֶלֶבִיני, רוסי, אדלאידה ריסטורי; ד’אֶנְנֶצִיוֹ היה כותב את מיטב המחזות שלו בשביל אֵלִיאֶנְוֶרֶה דֶנְזֶה, אַרְמִיטִי נֹבֶלִי מחדש את הטראגדיה הקלאסית משכספיר ועד אֶלְפִירִי, אַרְמִיטִי צֶאֱקוֹנִי מאזרח בתוך נשמת הקהל הדרומי את הכישוף המר של איבסן, טולסטוי והאופטמן; ושכר המקום על ספסל-עץ בעזרה העליזנה של התיאטרון היה מארבעים פרוטה ועד לירה אחת, נוסף על ארבע שעות עמידה ב”זנב” עד פתיחת הדלתות. ברוב בתי-הנכאח בן-בית הייתי; לא נותרה פנה נדחת בסימטאות הפרוורים של בֹּרְגוֹ ועבר-הטיבר שלא הכרתיה; וברוב הפרוורים האלה גם דרתי, פה כחודש ופה חדשים – כי תמיד, אחרי נסיון השבוע הראשון, מחאו בעלות-הבית, נשי סוחרים או פקידים הכבדות פנימה, נגד האנדרלמוסיה הבלתי-פוסקת שבחדרי, ביקורים, שירים, צלצול כוסות, צעקות-ויכוח וקטטה – לבסוף תמיד הציעו לפני לבחור לי מקום אחר שאתקע בו אהלי.

ארץ נחמדה היתה איטליה בימים ההם, על מפתן המאה העשרים. לו נדרשתי למצוא מלה המתארת במלואו את היסוד המשותף לכל זרמי המחשבה המדינית המתחרים שם בקרב הציבור, הייתי בוחר באותו המונח הנושן, שגם אז כבר היה ללעג בכל הפיות, ועתה הריהו לזרא ו"טרפה" ממש בעיני הנוער האיטלקי וגם העולמי: "ליבראליזם". מושג רחב, מעורפל הודות לעצם רחבו: חלום של סדר וצדק בלי אונס, חזון כלל-אנושי הרקום מרחמים, סבלנות, אמון בטיבו וישרו היסודי של בן-אדם. אז לא הורגש עדיין באויר אף רמז קל לאותו פולחן ה"משמעת" שאחרי-כן התבטא בפאשיסמוס; אם נשמרו בזכרוננו סימנים המנבאים גם אז את קרבתו של איזה שינוי ברוחות – עוד לא על מוסוליני היתה נבואתם כי-אם על מאריניטי: על אותו הזרם הספרותי והפילוסופי שקרא לעצמו (וגם זה אך כעבור שנים אחדות) בתואר "פוטוריסמוס" – זרם שתפקידו ההיסטורי היה, אולי, לשמש מבוא לתנועת מוסוליני. בין חברי המתלמדים כבר הכרתי יחידי-סגולה שמחאו, במריירות ובזעם, נגד התייר הנכרי המתעקש לראות באיטליה "מוסיאון" בית-נכאת לשרידי היופי העבר, ולהתיחס לאיטלקי החדש כאילו היה רק חלק של ה"פייזאז": חלק נאה אם הוא "לאצארני", לבוש-טלאים ומנגן על המאנדולינא; חלק מיותר ומפריע אם הוא מנסה לבנות בתי-חרושת המקלקלים את רושם ה"פוטורסקו" של חורבות-הקדומים. מפי יחידי-סגולה אלה כבר שמעתי: "יבוא יום, ולעזאזל נשלחם, את התיירים הללו. דוקא חיינו החדשים, דוקא ארובות-העשן – זוהי איטליה האמיתית; ואולי טוב יותר שנשרוף את כל התמונות מבוטצי'לי ועד ליאונארדו, נשבור את כל הפסלים, ועל מקום הקולוויזאון נבנה בית-חרושת לתעשיית נגינים". כעין הד מוקדם נשמע ברעיונות האלה לתורת מאריניטי: יפה רעש אוירון מסלסולי המנגינה הנפוליטנית, יפה העתיד מהעבר; איטליה היא ארץ החרושת, ארץ מכוניות וחשמל, איננה כלל מגרש-טיולים לבטלנות העולמית המחפשת לה שעשוע אסתטי; האיטלקי החדש הוא סדרן, מארגן, קפדן בעריכת ספרי-חשבונות, – בונה וכובש, עקשן ואכזרי: זהו מקורו הראשון של הפאשיסמוס. – אבל בימי אז גם את מאריניטי עוד לא ידענו.

מתוך חובתי בתור עתונאי (עברתי לעתון "אודסקיא נובוסטי", וזה נשאר "עתוני" הקבוע כמעט עד המלחמה הגדולה), וגם מתוך נטיה פנימית, בשימת-לב מיוחדת הסתכלתי בחיי מונטיצי'טוריו – הוא הבנין שבו נמצא בית-הנבחרים האיטלקי. פרצופו הכללי היה כפרצופם של רוב המורשונים באותה התקופה הנאיבית: ממשלה "ימנית" ואופוזיציה "שמאלית" – ומה מתונים גם ה"ימין" וגם ה"שמאל", בהשוואה לקיצוניות של היום משני הצדדים! בראש ה"שמאל" עמדה, כמובן, סיעת הסוציאליסטים, ואליה נסחפתי גם אני ברוחי, אם-כי אף-פעם, הן באיטליה והן ברוסיה, לא נכנסתי לתוכה באופן רשמי. את תכניתה הסופית – הלאמת אמצעי-התוצרת – חשבתי אז למסקנה טבעית ורצויה של התפתחות החברה; האמנתי גם-כן, ש"מעמד הפועלים" איננו אלא נושא-דגלם של כל האביונים, לא איכפת אם שכירים הם או חנוונים או עורכי-דין בלי לקוחות; עוד לא הגיע לביטוי מובהק ומדויק אותו התוכן האגואיסטי של מושג ה"מעמדות", אשר רק אחרי נצחונות לנין ברוסיה נתגלה בכל מלוא-היקפו. אנטוניו לאבריולא, ראש מבשרי התורה הזאת מעל דוכנו האוניברסיטאי, היה נפגש עם תלמידיו, מדי ערב בערב, בקפה "אראנזיו" שברחוב קורסו (עתה נקרא הרחוב הזה "קורסו אומברטו"), וגם אני הייתי בין אלה. שם היה מדבר אתנו על מאורעות היום באיטליה ובחוץ-לארץ, על מלחמת טראנסוואל, על מרידת ה"בוקסרים" בסין, על העבר ועל העתיד. הוא התייחס אלינו כמחנך ומשגיח: פעם אחת צווינו ללוותו בלילה, ובדרך גער בי על אשר ראני אתמול בחברת צעירים אחדים החשודים בנטיה לאנארכיסמוס. – את אנריקו פרי לא הכרתי באופן פרטי, אבל השפעתו על רוחי היתה עוד עצומה מזו של לאבריולא. מקצועו הרשמי באוניברסיטה נקרא, כמובן, "דיני-נפשות" – תורת החטא והעונש; אבל הרצאותיו היו כעין תלמוד-כל-בו, המקיף את הקרוב והרחוק, הגלוי והנסתר, החברה, הנפש, חוקי הירושה הגשמית והרוחנית, תיקונו של עולם, ספרות ואמנות ומוסיקה. גם בכשרונו הדברני משל בנו: הוא נחשב, אם אינני טועה, לתריסר הטובים מנואמי אירופה שבדור ההוא, אחיו ז'ורס לגאון בנידון זה – אבל את ז'ורס לא זכיתי לשמוע.

ומוזר הדבר: לא היתה בעיה בעולם שלא תפלנו בה, אם בקרב חוגו של לאבריולא או בינינו בין עצמנו, בסביבת המתלמדים; ממצב הכושים באמריקה ועד שירת הדיקאדנטים – חוץ מבעיה אחת שלא נגענו בה אף-פעם, והיא שאלת היהודים. בערב אחד, אני זוכר, דוקא בתוך ויכוח על הדיקאדנטים, ביקר לאבריולא בקורת קשה את ספרו של מאכס נורדאו – "ההתנוונות" – הזכיר בהזדמנות זו עוד כמה מחטאי המחבר, אבל גם כאן על החטא היותר גדול עבר בשתיקה: על ציונותו. לא מתוך כוונה: שכח, וכולנו שכחנו; גם אני. לא היתה אז באיטליה לא רק "אנטישמיות" – בכלל לא היה שום "יחס" מגובש ליהודים, כמו שלא היה שום "יחס" קבוע לבעלי-זקן. אחרי-כן נודע לי (כעבור שנים) שבין חברי חוגי הקרוב-ביותר היו גם שנים או שלשה יהודים: אז, בימי לימודי ברומא, לא עלה על דעתי לשאול מי המה, וגם הם לא שאלוני על כך.

אולי טעיתי באמרי זה עתה: "גם אני שכחתי". מדי שובי מאודיסה לרומא אחרי ימות-הפגרא, עוד שלש פעמים עברתי לא רק את גליציה כי-אם את חלקי הונגריה הנושנה בין מונקאץ' ובין קאשא (היום תקרא להן מוקאצ'יבו וקושיצה, בצ'כוסלובקיה): ישוב יהודי צפוף, ואותו הרושם המדכא, אולי עוד יותר חזק. לא "שכחתי": אולי כבר אז נדרתי נדר בלבי, כי אחרי שנות לימודי אתמסר לעבודה ציונית; והלא כבר העירותי, שכל מה שקראתי אז על תולדות התחיה האיטלקית, נקשר ברוחי, אולי שלא מדעתי, לרעיון המדינה העברית. אבל ה"נדר" הזה נדר פאסיבי היה: לא חשבתי עליו, לא התעניינתי אפילו בקונגרסים המתאספים מדי שנה בשנה בבאזיליא, ואחרי ביקור "תיירי" יחיד בגיטו הרומאי (וגם זה רק בזכות הפאלאצ'ו ההיסטורי למשפחת ביאטריצ'ה צ'צ'י) לא חזרתי שמה עוד. גם על פשע עוד גדול מזה אודה-נא מתוך בושה: פעם אחת, בחברה עליזה של צעירות וצעירים, בנוגע שיחתם (חציו מתוך כבוד, חציו מתוך לעג) במנהגי הכנסיה הקאטולית, שאלתני אחת העלמות היושבת על-ידי: "ואדוני הוא בן הכנסיה היוונית?" עניתי: "כן". אינני יודע למה עניתי "כן"; אין ספק שלא הייתי נופל בעיניהם אף כמלוא-נימה לו הגדתי את האמת – אך אולי יראתי פן "ארד" בעיני אני אם אודה, בפני בני-חורין אלה, כי עבד אנכי.

... אולם כל אלה הם רק צד אחד מזכרונותי הרומאים, ולא החלק החשוב ביותר. עיקר חיי ברומא היה חיים, חיי צעיר בריא וקל-דעת ככל סביבתי האיטלקית. התבוללתי בסביבה זו עד אין-הבדל. זו היתה התקופה היחידה מכל תקופות חיי, אשר באמת הייתי בתוך עם אחר, עם אנשי הארץ; עם הרוסים ברוסיה כמעט שלא "חייתי" לגמרי, ועתה כבר יותר מעשר שנים הנני גר בפאריס כאילו נמצאתי על אי גלמוד בחברת ניצלים מאסון ימי, אין תושבים אחרים במקום, ולא-ט לאט אני שוכח את השפה הצרפתית... – השפה האיטלקית היא עד עתה "שפתי", אולי גם יותר מהרוסית, אם-כי מגמגם אני עכשיו ומחפש מלים נשכחות בשיחה. אז בימי נעורי, דברתי איטלקית כבן-ארצם, אנשי רומא חשבוני ליליד מילאנו, ואנשי סיציליה לרומאי, אבל לא לנכרי. גם מחשבותי, תגובותי, שמחתי וזעמי וכל דרכי היום-יום שלי – שלהם היו עד אין-הבדל. לא ייעדר מי שיקרא לאופן-החיים הזה בזבוז זמן וכח; ואולם אינני מצטער. הבאמת "בזבוז" את נעוריו מי שידע כוס, הילולא, כל מיני שגעון קל וריק – שלם לנעורים את מס הנעורים, ורק אחרי הפרוודור הזה עבר על מפתן הבגרות עם כל דאגותיה? ראיתי את חיי ה"מושבה הרוסית" בברן, ראיתי אחרי-כן את חיי דורי ברוסיה המתכוננת לשלש המהפכות; וקראתי את דברי ביאליק, גזר-דין מר ומבטל: "נפשי נשרפה בלהבה". נפשי אני לא נשרפה; על כל פנים, אף אם נכוותה לפעמים, לא היתה זו האש הפנימית היבשה אלא אש המציאות, ה"ממש", המגע באנשים

קטעים-קטעים מחיי אלה ספרתי (מתוך קישוט נמרץ, כמובן) על דפי ה"נובוסטי": כשאין נושא אחר, או הצנזור "שחט" את מאמרי, כתבתי "ספור איטלקי". את רובם אי-אפשר להציל מקבורה, וגם לא כדאי – לקורא; אבל אני, כשאני לעצמי, אולי הייתי נהנה בכל זאת מסקירה פורחת על פרקי אוולת נעורי. התיארת שם את הקומונה שישדנו עם להקת מטורפים כמוני? הספרתי את מעשי פרנאנדה, כלתו של אוגו ידידי, אשר פדינו אותה מבית-בושת, והוצאנו אותה משם בתהלוכה חגיגית, עם מאנדולינות ועם לפידים? ואת הריב שפרץ ביני ובין אוגו, אותו ידיד אוגו, ואין שלחתי זוג "שושבינים" להזמין בשמי לדו-קרב, וכבר נקבע הבוקר לפגישתנו בוויולה בורגזי, ונקנו האקדוחים, וועדה מיוחדת של מתלמידים חברינו בילתה כמה לילות על "ספר דיני האבירות" (ישנו ספר כזה, מודפס ונמכר: II Codice Cavalleresco) – עד שמצאו בו את הפסוק, או את קוצו-של-יוד, אשר לפי הוראתו אין מקום לדו-קרב במקרה כזה – ומהו טיבו של ה"מקרה" – כבר שכחתי? או את הופעתי בתפקיד הרשמי של שדכן, בבגדים שחורים וכפפות צהובות – כשהתיצבתי לפני הסינורה אַמיליה, כובסת ואשת-עגלון, ובשם חברי גופרידו בקשתי את "היד" של בתה הבכורה דיאנה?

הרביתי לכתוב: פעמים בשבוע נדפסו מכתבי ב"נובוסטי", בחתימת "אַלטאַלינאַ" (עלי להודות כי שם זה בחרתי מתוך טעות מצחיקה: אז עוד לא ידעתי איטלקית כראוי, וחשבתי כי תרגומו "מנוף" – אחרי-כן נודע לי שתרגומו באמת "נדנדה"). כזמן-מה נדפסו מאמרי גם ב"סיקריני קורינר" הפטרבורגי, עתונו הליבראלי של הנסיך באַריאַטינסקי; מאמרים אחדים הדפסתי גם איטלקית ב"אֶוֶאֶנטי" הסוציאלי, ומאמר יותר ארוך בירחון רומאי שאינני זוכר את שמו – על "הספרות של מצב-רוח" ברוסיה, צ'יכוב וסיעתו; וגם את גורקי הכנסתי לסוג זה. אז ידענו את גורקי רק מתוך סיפורי הקצרים, הד לתורת ניצשה בתלבושת רוסית – תהילת אנשי הרצון והעלילה ובוז לעבדי ה"רפלקסיה" העקרה והמעכבת כל מפעל-תעוזה. היצגתי את צ'יכוב ואת גורקי לקוראי הירחון כשני קצוות לאותה השלשלת ההגיונית: זה מביע את השממון, את הכוסף, את צמאון-השינוי, ויהי שינוי לבנין או להרס, לא איכפת; וזה עונה: "הפקר את חיך – עשה את חיך געש, ויהי-מה!" – אני מציין את תוכן המאמר הזה פה, כי אחרי-כן מצאתי אותם "קצווי השלשלת" גם בשירת ביאליק הראשונה ב"כוכב נידח" והשניה ב"מתי מדבר"

באביב שנת 1899 נסעתי לאודיסה, לעמוד בבחינת-ה"בגרות" עם חברי מחלקתי; אבל נכשלתי במקצוע חשוב מאד – בשפה היוונית. שבתי לרומא והמשכתי את לימודי שם – מחוץ לאוניברסיטה יותר מאשר בפנים. – בקיץ שנת 1901 עוד פעם חזרתי לאודיסה, על מנת לשוב לאיטליה ולגמור את חוק לימודי המשפטיים. אבל מצאתי, לתמהוני הגדול, כי בינתיים "יצא לי שם" בקהל בתור סופר, והאדון חפץ, עורך ה"נובוסטי", הציע לפני לכתוב פיליטון יומי במשכורת כבירה של 120 רובל לחודש. לא עמדתי בפני נסיון כזה: וויתרתי על הדיפלום, על קריירה של עורך-דין, על איטליה אהובתי, ונשארתי באודיסה, להתחיל פרק חדש בתולדות נעורי.

עתונאי

הפרק החדש הזה – האריך שנתים, והוא המעבר האחרון שהובילני לעסקנות הציונית.

מצאתי פנים חדשות לרוסיה: במקום "השממון והכוסף" – אי-שקט עצבני, ציפוי כללי למה-שהוא, מצב-רוח של אביב. בזמן שהותי בחוץ-לארץ קרו מאורעות חשובים – מפלגות המהפכה יצאו מה"מרתף", נהרג מיניסטר אחד או שנים, פה ושם פרצו מהומות בין פועלים או איכרים, ובפרט נגלתה תסיסת-הרוחות בקהל המתלמידים. לא נקל להסביר לקורא הצעיר את התפקיד הציבורי והמדיני של אוניברסיטה בימים ההם. מהות המוסד הזה בתור בית-ספר נשתכחה מלבנו לגמרי: האוניברסיטאות נהפכו לחזיתות במלחמת השחרור. לו שאלונו: "מי יעמוד בראש – אז, בבוא היום?" – היינו עונים פה-אחד: "כמובן מועצת נבחרים המתלמידים". וכך גם היה באודיסה בהגיע השעה: בפרוץ המהפכה הראשונה, זו של שנת 1905, פנו פועלי החשמל לאותה מועצת הסטודנטים ודרשו פקודה: הלכבות את הפנסים ברחובות, או לא?

בחוגי הממשלה כבר ניכרו סימני מבוכה: נחלש הרסן, למרות הצנזורה המוקדמת (כל שורה ושורה, גם הכרוניקה והמודעות, הראינו לצנזור קודם ההדפסה!) הופיעו מאמרים חצופים בכל עתון ועתון; מלים מסוכנות, כגון קונסטיטוציה וסוציאליזמוס, נשמעו גם בהרצאות פומביות. מצאתי באודיסה "מועדון ספרותי-אמנותי": בכל יום ה' מדי שבוע בשבוע היו מתאספים לדון על ספר חדש, או מחזה שהוצג בימים האלה בתיאטרון העירוני – אבל בכל דברי המרצה נשמעו רמזים על "השחרור", ובייחודים על-אודות "הפעמון הטבוע" של האופטמן התנגשו (כיצד – אינני יודע) עקרוני מארכס עם אלו של ה"נאַרְדֶנְאָץ ווליה". וסיבולוד לפדינצב, אותו ידידי הרוסי שהזכרתי בדפים הראשונים, היה מחלק את זמנו ואת התלהבותו בין שלשת משאות-נפש: למד את תורת הכוכבים באוניברסיטה; בילה נשפיו באופירה האיטלקית, וגם "חזר" אחרי מזמרת צעירה אַרמאַנדה דלי-אַבאַט; והיה חבר פעיל בסיעה ה"ס.ר." על שאלתי – איך מתלכד הכל בנפש אחת? – ענני: "האם אינך מבין שכל אלה – אותו הדבר?" עתה אינני "מבין"; אבל אז הבינותי.

בסגנון הזה כתבתי גם אני. לפני שנים אחדות ראיתי במקרה קטעים ממאמרי "אַלטאַלינאַ" של אז: שטות ופטפוט, לפי דעתי הצלולה והמיושבת – דעתי של היום. אבל אז, כנראה, היה לו לפטפוט הזה גם רמז נסתר, המקשר אותו בענין היסודי של התקופה: ובזה נוכחתי לא רק מתוך ריבוי ה"הסידים" והמעריצים, אלא גם-כן, ואולי עוד יותר, מתוך זעם ה"שונאים". מעצם תחילת עבודתי בתור פליטונאי – נתגלו ה"שונאים": לא דוקא מהחוג ה"שמרני" אלא "מתקדמים" כמוני, ודוקא אחינו בני-ישראל. היו כאלה גם במערכת ה"נובוסטי", וחפץ, עורכנו המסכן, כמה צרות סבל בגלל מאמרי ה"סותרים את מגמת העתון". באותה ה"שנאה" נפגשתי גם ב"מועדון הספרותי": הוזמנתי לקרוא הרצאה ובחרתי בנושא "גורל הבקורת הספרותית". נסיתי להוכיח כי המקצוע הזה – מקצוע מפורסם וחשוב בתולדות הספרות הרוסית – שמטרתו היתה תמיד לגלות את ה"רעיון" או ה"מגמה" הנסתרים תחת התמונה האמנותית – כבר מילא את תפקידו, ועתה כבר עבר זמנו: כי "יש תקופות מחשבה ויש תקופות עלילה – ותקופתנו זאת היא תקופת מפעל". לתמהוני הגדול, נתקבלה הרצאתי בזעם מכל הצדדים, נואם אחרי נואם חירפני וגידפני, ולבסוף, כשבא תורי לענות, הודיע היושב-ראש, אדם שקט ומנומס, אחד מנכבדי העדה היוונית, שלא יתן לי רשות-הדיבור, כי "מחזאות-הכפיים אחרי הנאומים האחרונים הן סיוס מספיק לויכוח הזה", אינני חושב כי בזה נתבטאה איזו נטיה סתומה של אנטישמיות, מרצים יהודים לרוב נאמו מאותו הדוכן, ולכולם התיחס הקהל באהבה או באדישות; בין מחרפי היו גם יהודים גם נוצרים, והיחידי שהגן עלי דוקא נוצרי היה. – לא אנטישמיות, כי-אם סיבה אחרת, סיבה התלויה בי, כנראה, – איזו תכונה או סגולה מיוחדת העלולה להרגיז. אחרי הנסיון הראשון הזה – כמה

פעמים ראיתי: מה שמחלו לזולתי, לי לא מחלו. גם מפי ידידי שמעתי: "אתה מחדד את הניגודים". אולי עוד אמצא הזדמנות, בהמשך סיפורי זה, להצביע על "כשרון" בלתי-נוח זה, שהועיל לסבך ולהקשות לעתים קרובות את פעולתי הציבורית.

בכל זאת נהניתי מחיי באותן השנים. הרגשתי ה"פופולאריות", שעתה עד לקצוי תבל הייתי רוצה לברוח ממנה, מתקה ונעמה על צעיר בן עשרים ואחת. "עתונאי" – תואר חשוב היה זה בפרובינציה הרוסית בימים ההם. נעים היה להכנס (בלי תשלום) לתיאטרון העירוני, אחד היפים שבמדינה, והשמש הלבוש מדי-שרד מתקופת מאריה-אנטונובנה משתחזה ומלווה אותך לכסא בשורה החמישית, עם טבלת-נחושט במראשותיה, ועל הטבלה חרות: "מר אלטאלינה". חפץ העורך ידע לאסוף מסביב לעתון צעירים בעלי-כשרון: תחת כנפיו התחילו את פעולתם הספרותית "קארמן", בעל-ספורים מחיי ה"בוסיאקים" בנמל האודיסאי ומחיי דלת-ההמון שבפרוורי-האביונים, וקורני צ'קובסקי שהוא עתה בין הגדולים בספרות של רוסיה האדומה. כאשר נכנסנו עם אלה לבתי-הקפה, השכנים הביטו ולחשו אחד אל תוך אוזן השני: אולי טוב יותר שלא שמענו מה לחשו, אבל האמנו כי נאמרו עלינו תשבחות, וקארמן היה מחדד את קצווי שפמו הצהוב, צ'קובסקי שופך כוסו ארצה מתוך מבוכה ענוותנית, ואני מבליט את שפתי התחתונה לאות האדישות – אם-כי ידעתי שאין בזה כל צורך, יוצרי כבר הבליטה למדי...

בסתיו ההוא, שנת 1901, הציגו בתיאטרון העירוני את המחזה הראשון שלי: "דם". מי יאמין שכתבתי בימי נעורי מחזה פאציפיסטי, נגד מלחמות בכלל ונגד אנגליה בפרט? כתבתי אותו עוד ברומא: את הנושא, הקשור במלחמת הבורים, לקחתי אמנם מכתב-ידו של אחד מידידי (הוא "גופרידו" בספורי "דיאנה"), אבל שיניתי את העלילה, הכנסתי פרצופים חדשים וכו' וכו': שלוש מערכות – ובחרוזה! מיטב ה"כוכבים" של להקתנו העירונית, עם אַננה פאסחאלובה בראשם, שחקו במחזה; אבל התיאטרון היה ריק – אולי כשלוש מאות נפש, אולי פחות, וחצים מכרי או חברי, אלה מחאו כף, כמובן, וגם קראוני להופיע לפני המסך בסוף ההצגה: "יצאתי להשתחוות, ברדינגוט שחור וארוך שהזמנתי דוקא ליום ההוא, ונתקלתי בחבל המסך, ובטח הייתי נופל פרקדן, לולא אחזתני ביד הגברת פאסחאלובה. לא ישנתי כל הלילה; באור השחר קמתי ורצתי לקנות את העתונים, את כל העתונים, גם את "ידיעות המשטרה", ובלעתי את מאמרי הבקורת. רחמנים היו המבקרים, גם זה שב"ידיעות המשטרה", ולא קלקלו לי את שמחתי; אבל אך פעמיים ולא יותר הוצג חיבורי בתיאטרון באודיסה... – אמנם, כעבור שנה, הציגו שם את מחזי השני, גם הוא בחרוזה, אבל במערכה יחידה, וגם בו שיחקה פאסחאלובה (נעשינו ידידים אחרי שהצילתני מקלון לפני המסך); ואולם הפעם לא ריחמו עלי המבקרים, וערכו – כל אחד מהם, כאילו בהסכמה מראש – אותן ההלצות על-דבר השם שקראתי למחזה: "לאַדנו" (תרגומו allright, או כדומה). כתבו: "נילאַדנו", "ניסלאַדנו"...

אם כי אינני זוכר – ותודה לאל – מה כתבתי יום-יום במשך השנתיים האלה, בטוחני כי לא ניכר בכתבי שום קו מדיני קבוע. תורת לאַברילאָ ופרי? לא הזנחתי אותה בלבדי, אך פשוט לא השתמשתי ולא התעניינתי בה. אולי רק רעיון אחד הדגשתי, גם מעל דפי העתון וגם בנאומים מעל במת "המועדון הספרותי" (כי למרות העלבון, לא חדלתי מלבקר): רעיון ה"אינדיבידואליזמוס", אותה "פאן-באסיליאָה" שכבר נגעתי בה למעלה, ושעליה, לו ברכני יוצרי בחכמה ודעת מספיקות לניסוח שיטה פילוסופית, הייתי מיסד ובונה את כל שיטתי: בראשית ברא אלהים את היחיד; כל יחיד הוא מלך השווה לרעהו – והרע "מלך" גם הוא; טוב שיחטא היחיד כלפי הציבור משתחטא החברה ליחיד; לשם טובתם של היחידים נוצרה חברה, לא להפך; והקץ שבעתיד, חזון ימות המשיח – הוא גן-עדן של היחיד, ממלכת אַנארכיה מזוהרה, משחק הנפתולים בין כחות אישיים ללא-חוק ולאין-גבול – וה"חברה" אין לה תפקיד אלא לעזור את הנופל, לנחמו ולהקימו ולתת לו את האפשרות כי שוב ישוב לאותו משחק-הנפתולים. אם יופיעו שירי "נואַלה" ו"שאַפּלֹךְ" בתרגומו היפה של מר רייכמן, ויתמד הקורא לתכנם השולל כל חובת-היחיד לגבי האומה והציבור – עלי להודות כי זוהי אמונתי גם עד עתה.

יצביעו לי על הסתירה שבין ההשקפה הזאת ובין מהותה ותכנה של תעמולתי הלאומית; שקרא את כתב-ידי זה, כבר הזכירני שגם פזמון אחר שמע מפי: "בראשית ברא אלקים את האומה". – אין סתירה. את הפזמון השני הלא ניסחתי בניגוד לאלה הטוענים כי "בראשית" נבראה ה"אנושיות": אני מאמין אמונה שלמה, כי בהתחרות בין שתי אלה, האומה קודמת; וכמו-כן קודם היחיד לאומה. וגם כי ישעבד אותו היחיד את כל חייו לשרות האומה – גם זאת איננה סתירה בעיני: כך רצה – רצון ולא חוב. באותו המחזה הקטן שהוצג בתיאטרון האודיסאי בשנת 1901 – "לאַדנו" – הקדשתי מונולוג ארוך לרעיון הזה; בקיצור זה תכנו: חפשי נולדת, פטור מחוב כלפי מעלה ומטה; אל-תקריב קרבתך, כי לא מזרע הקרבן יצמח פרי הברכה. לרצון תבנה מזבח, הרצון הוא מנהיגך, לאשר ינהלך תלך, ויהי דרכו הרה או שאולה, אם הוד ואם עוון, הילולא או פרך – או גם עול שירות העם:

כי גם את העול הזה הטלת על ראשך לא כעבד הנכנע לצו – כבן-חורין ושלט המקיים את רצונו. מי יודע: אם-כי זקנתי, וכבר אינני מצפה לתמורות בזרם חיי, ואולם עוד אפשר, עד גמר ספורי, אזכה לכתוב בו פרק שיבליט ויגשם את אמונתי היסודית הזאת.

רוב קוראי ה"נובוסטי" קראו בחפץ את מאמרי, אבל אף אחד מהם לא התיחס אליהם ואל מגמתם בשימת-לב רצינית, ואני ידעתי את זאת. פעם אחת – וזה היה, כמדומני, היחיד מכל מאמרי בתקופה ההיא שכדאי להצילו מקבורה – קראתי לעצמי ולכל שאר העתונאים חברי, בשחור על גבי לבן קראתי, בשם "ליצינים". כוונתי את מאמרי כלפי אחד הסופרים בעתון המתחרה, אדם הגון ושקט ו"סתמי", לא חכם ולא טפש, "אלמוני" במלוא משמעות המבטא – ואשר עשיתי לי בו מין שעשועו והייתי מלעיג עליו בכל הזדמנות ובלי כל הזדמנות, "ככה". הפעם ישר אליו פניתי ואמרתי: כמובן, ללא סיבה וצורך רדפתי אותך – וגם ארדוף, כי ליצינים אנחנו בעיני הבטלן הקורא. אנחנו מטיפים והוא מפהק; אנחנו במרת-הכבד כותבים דברי תוכחה והוא אומר: "יפה כתוב; תנו לנו עוד מנה של קומפוט". מה יעשה הליצן בזירת הקירקס הזה, שלא יתן מכת-לחי לחברו הליצן השני?

גם לצינונתי התייחסו כאל דבר בלתי-רציני. אמנם לא נספחתי עדיין לשום אגודה, אף לא ידעתי מי הם הצינונים שבעיר; אבל פעמים אחדות הקדשתי קטע או שנים מפליטון לנושא הזה. בירחון פטרבורגי גדול והגון הופיע מאמרו של איזה ביקרמאן, באותו הסגנון שהיו קורין לו אז בשם "מדעי", והחריב את הצינונות הרמה, והוכיח שעם ישראל הנהו עם מאושר ושמח בחלקו; כתבתי תשובה ארוכה, בנימוקים שגם עתה לא הייתי מוסיף עליהם; למחרת פגשתי באחד ממכירי רבניצקי – גם הוא חובב-ציון, בלי ספק – ואמר לי: מה זה הצעצוע החדש שמצאת לך?

גרתי בבית אמא, יחד עם אחותי. שינויים גדולים עברו עליהן בזמן שהותי באיטליה: אחותי נישאה לאיש, רופא מילידי אלכסנדרובסק שעל נהר דניפר, הוא "הנהר" של אבי. לחופתה נסעתי לאותה העיר גם אני; כחצי מתושבי העיר עוד זכרו את "יונה", את אמי קבלו כעין אלמנת-מלך,

ובנשפים, מסביב לשולחן התה על המרפסת, היו מספרים לנו אגדות על מעשי אבא ועל ימי ההוד העבר של הדינפר ושל מסחר-התבואה האוקראיני. כשנה וחצי אחרי-כן מת גיסי, ואני ברומא, ונשארו בבית שתי אלמנות ותינוק בן ארבעה חדשים (עתה הוא מהנדס לחברת החשמל בחיפה). אחותי התגברה על אבלה, פתחה בית-ספר לבנות והתחילה לפתח אותו, קמעא-קמעא, לגמנסיון. תמיד היה חדר בדירת הנקרא "חדרי", ומדי שובי לאודיסה לא נשאר אלא לשטוח סדינים על מיטתי.

בראשית שנת 1902, באמצע הלילה, העירתי אחותי ולחשה: "משטרה". נכנס קצין בתלבושת הסרדיוטין הכחולה, חטט כשעה בין ספרי וניירותי, מצא איזו חוברת "פסולה" וצרור מאמרי שנדפסו בעתון איטלקי היוצא לאור במילאנו, והזמיני ללוותו – "נפקדי להוביל את אדוני לבירנית-הסוהר". נשקתי את אמא ואת אחותי – הן לא בכו ולא התאוננו, אמא רק אמרה לי בשקט "יברכך"; ונסענו. ה"בירנית" עומדת הרחק מחוצה לאודיסה, מעבר ל"תל-המגיפה" ולבתי-הקברות הנצרי והעברי; את הדרך ביליתי בשיחה מנומסת עם משגיח המשטרה, והוא אמר לי: "קראתי את מאמרי אדוני; טוב מאד".

בית-הסוהר האודיסאי הוא בנין נהדר – יש לי במה להשוותו, ברוך השם, ואף פעם לא בייש את גאוותי הפאטריוטית. נבנה בצורת שתי-וערב, ארבע קומות, כולו מלט וברזל פנימה. עוד לא היה בו אז אור חשמלי, ובתא שבו הוסגרתי מצאתי מנורת-נפט קטנטונת. שכבתי ונרדמתי כמת. בבוקר העירוני צעקות מכל הצדדים; כלומר: הצעקות אמנם נשמעו מכל הצדדים, אבל מה שהעירני היה נוסח קבוע אחד, החוזר בלי הפסקה ובלי הרף: "שכן חדש – מספר חמשים ושנים – גש-נא לחלון – אל תירא – פה ידידים כולנו, כולנו **פוליטיים**". – שכן חדש, מספר חמשים ושנים... "לא מיד הבינותי, למי פונה הצועק, אך לבסוף נזכרתי: הלא על דלת תאי ראיתי את המספר 52. החלון היה גבוה, אך בעזרת הכסא טיפסתי על שולו הרחב והתיצבתי – דרך כברת-ברזל – לפני שכני. נתנו לי שם-עילום – "לאברוב", אחד האבות הראשונים לתנועת הסוציאליסמוס הרוסי; אמנם "ז'ליאבוב" כינו לתושב הקודם של חדרי, והוא כבר בסיביריה, ועל פי המסורת היה מגיע לי גם השם בירושה, אבל וויתרתי על הכבוד המסוכן (היה ז'ליאבוב האמתי אחד מהורגי הקיסר אלכסנדר השני). למדתי לדעת את כינויי שכני: "גד", "מיראבו", "גאריבאלדי", "לאברוב", (לכבוד סניגורו של דרייפוס); שכני למעלה נקרא "סאלאמאנדרא", שכני למטה – "ברווז", ובחור אחד בקומה העליונה היה "רבונו-של-עולם". כעבור יומים ידעתי את תולדות רובם, ואת תפקידם הציבורי כאן בבית-הכלא. כחציים נאסרו לפני חודש ימים, לרגלי הפגנה עם דגל אדום ברחוב די-ריבאס: "גאריבאלדי", פועל-נגר מפרורר המולדבנקה, נשא את הדגל האדום והוכה מכות-רצח בחצר-המשטרה, וסיפר על זה בצחוק עליו מאד. אחדים היו מוותיקי התנועה, בפרט "מיראבו", הארי שבחבורה, יושב-ראש תמידי בכל ה"אסיפות", השופט העליון בכל המריבות והדיין הרוחני הפוסק כל קושיא מתורת המרכסיזמוס – הוא אברהם גינזבורג, מהנדס מליטא; עתה, לפני שנתים בערך, קראתי את שמו בעתוני רוסיה האדומה – הוא נידון לעונש קשה על חטא ה"מזיקות" באחד המשפטים האפייניים למשטר הסובייטאי. אוי לה למדינת הפרולטאריאט, אם כאלה הם "מזיקיה". איש הגון היה במלוא מובן המלה, מארכסאי מלומד, מהפכן ללא-מורא וללא-דופי, מנהיג מלידה. את פניו לא ראיתי אף פעם, אבל מדי יום ביומו, שבעה שבועות רצופים, שמעתי את קולו כשהיה מנהל, דרך שבכת-חלונו, את ממשלת קהילתנו, בצו שקט ומנומס, בטאקט ובאומץ יחד.

יושב-ראש לכל ה"אסיפות", אמרתי: ובאמת – חופשי דיבור כזה גם ב"מועדון הספרותי" לא ידענו. בכל ערב, כתום הרעש היוצא מאגף הגנבים שמצד השני לגוף ה"בירנית" (כי אלה, פשוטי-הרוח, נרדמו עם שקיעת החמה), ערכנו הרצאות עם וויכוחים. "מיראבו" הרצה על המהפכה הצרפתית הגדולה; ווטיק אחר, המכונה "זיידע" ("הסב" ביידיש), תיאר לנו את דברי ימי "הפונד"; גם אותי הזמינו להרצות על ענייני מקצועי – על הדקאדנטים, על תחית איטליה (לכבוד אותו "גאריבאלדי"), וכמובן על "אינדיבידואליסמוס" (אבל אחרי הרצאתי זו לא בקשוני לנאום עוד). לפועלים שבחברה היה בית-כלא זה לבית-ספר מהפכני. וגם הפגנות ערכו: בראשון למאי, אלה שהיה להם כסף קנו בחנות-הסוהר איזה מין מיוחד של טבק – הטבק היה מר מסם-המות, אבל נמכר בחבילות-נייר אדומות; חילקו פיסות הנייר הזה בין כל תושבי האגף ה"פוליטי", ובערב הדבקנו את הנייר על זכוכיות מנורותינו, ואת המנורות העמדנו על החלונות; והמטיילים שנסעו ברכבת העירונית ל"פונטאן" ול"ארקאדיה", ראו מרחוק את התאורה האדומה ומחאו כף. או אולי לא מחאו כף; אולי גם לא ראו, כי בראשון למאי עוד אין נוסעים למעונות הקיץ; אבל בין "היש" ובין האגדה, טוב יותר כי תאמינו לאגדה.

קראו אותי לחקירה: במשרד הסוהר מצאתי שר-אלף לסרדיוטין וסגן-קטיגור אזרחי, בחור שכמה פעמים ראיתיו ב"מועדון הספרותי". שאלתי:

– הלא הספר ה"פסול" שמצאתם אצלי הוא תזכירו של המיניסטר וויטה "המסבטוב ושלטון-היחיד"; מהו הפשע?

ענוני שהספר הודפס בג'ניבה, וזה רע מאד; ויש בו גם מבוא הכתוב על ידי פליכאנאוב, כארבעה עמודים, וזה רע יותר. חוץ מזה, הלא גם מאמרים איטלקים נמצאו, והם חתומים בשמי.

– האם אסור להדפיס מאמרים במילאנו?

– מותר; מותר גם לכתוב בהם מה שרצה, מלבד פגיעה במלכות, על כן, מסרנו את מאמרי אדוני למתורגמן הרשמי, שיחקור אם לא פגע אדוני בכבוד המלכות...

שבעה שבועות ביליתי בסוהר הזה – אחד מהנעימים והיקרים שבכל זכרונותי. אהבתי את שכני, אם כי לא ראיתי את פניהם. התמחיתי במלאכת ה"טלפון"; חבל עם משקל בקצהו שמסובבים אותו מחוץ לשבכה ומתירים ברגע ידוע, ככה שיעוף לצד השכן היושב מימין או משמאל או מלמעלה, והוא יתפשט, ובאופן זה אפשר למסור לו ספר, או פתקא, או פיסת נייר אדום. (באגף הגנבים קראו למכשיר הזה "לכה-דודי", כי גברה השפעתו הלאומית של ישראל על הציבור המיוחד הזה ועל הלינגווא-פראנקא שלו). גם את הגנבים אהבתי, ביחוד את הצעיר שהיה מביא לי את המרק והבשר: הנה השאמפאניה! ואפילו את מנהל בית-הסוהר אהבתי, את הסרדיוטים והשומרים: התייחסו אלינו בנימוס ובכבוד רב – אולי הודות לפקודה מלמעלה, ואולי גם מתוך המצב המסובך שבמדינה – כי מי ידע אם מחר לא יושלכו לבית-כלא **המה**, ואותו "מיראבו" ילבוש מדי-שרד כחולים?

אבל אחרי שחרורי, כעבור חדשים אחדים, תמה האידיליה הזאת. בלילה אחד התנפלו השומרים על ידידי והכו אותם באגרופים ובמקלות; ואת

מנהל ה"בירנית" פיטרו ממשרתו בלי תגמול: פגשני ברחוב ושאל אם לא אמצא לו משרה אחרת.

יצאתי לחופש, כי המתורגמן הרשמי לא מצא "פגיעה בכבוד המלכות"; אבל נשאר עלי אותו העוון הפלילי של חוברת המיניסטר וויטה, ונצטוויתי שלא לזוז מאודיסה עד המשפט. לא "זזתי" אלא פעם אחת: באוקטובר לאותה השנה הגיע תורי להתייצב לעבודת-הצבא, בניקופול עיר-מולדתו של אבי. הגעתי שמה בלילה, ובבוקר השכם כבר באו שוטרים לחפש במזוודת המהפכן האודיסאי. במשרד הגיוס זכיתי במספר גבוה מאד (כי בחרו את הטירונים בהגרלה), ושכתי הביתה מאושר ומלא בטחון כי לעולמי-עולמים לא אלבש בגדי-צבא.

קישיונו

בשני דברים קשורה התחלת פעולתי הציונית: באופירה האיטלקית וברעיון ההגנה.

תמיד היתה לנו, בעונת החורף, אופירה איטלקית בתיאטרון העירוני. בחורף ההוא שרה אצלנו ארמאנדה דלי-אפאטי, ידידתו של לפדינצב ידידי, והוא ביקר בתיאטרון מדי ערב בערב. פעם אחת, בעת ההפסקה, פגשתי במסדרון בלוית אדון אליגנטי, בעל שפם שחור ונימוסי-מערב, אשר גם קודם ראיתי פעמים אחדות, תמיד באותו המקום הקבוע בשורה השניה באולם. לפדינצב הציג אותנו זה לפני זה: האדון היה הכתב המיוחד של עתון מקצועי במילאנו, עתון לענייני נגינה וזמרה.

אחרי-כן פגשתי בביתה של הגברת דלי-אבאטי; שם דיברנו צרפתית, ובצאתנו משם יחדיו המשכתי את השיחה באותה הלשון.

— נוכל לדבר גם רוסית — אמר לי — הלא גם אני אודיסאי כמוהו, אם-כי נולדתי בליטא.

גם קודם ידעתי שהוא יהודי — "סיניור זאלצמאן". הלא ברור מי ומה הוא. עתה הציע לפני לקרוא לו — סולומון דוידוביץ'; גילה שמלאכת ה"כתב" לעתון איטלקי איננה אלא שעשוע, כי מקצועו היסודי הוא מסחר, כדרך כל היהודים; וסיפר לי שציוני הוא.

נפגשנו עוד כמה פעמים בתיאטרון, הראה לי את מאמריו שבעתון האיטלקי, אך לא דברנו על שום ענין אחר.

בינתיים קרבו ימי הפסח, הוא הפסח לשנת 1903. מפי מכרים אחדים שמעתי דברי-דאגה מוזרים: כי בעיר, ובכל הסביבה, ובכל המחוז מרחפת סכנת פרעות ביהודים, דבר שלא קרה כמוהו עשרים שנה ויותר. זה טען כי השמועות הן פטפוט והבל, המשטרה לא תרשה; זה לחש כי דוקא המשטרה עומדת לארגן את הפרעות; השלישי יעץ שתלך משלחת מטובי הקהילה לדבר עם מושל-העיר — נוסחאות משונות, שלא הורגלנו בהן.

אני ישבתי על-יד שולחני וכתבתי עשרה מכתבים לעשרת עסקנים יהודים, שאת רובם לא הכרתי: הצעתי לסדר הגנה עצמית.

לא ענו; אך כעבור שבוע סר אלי אחד מידידי ילדותי, מתלמד שהיה לו מגע וקשרים בכל מיני "תנועות", ואמר לי: — פלוני-אלמוני הראה לי את מכתבך — בסודי-סודות, כמובן. למה כתבת? קודם כל, דוקא אלה שפנית אליהם — לא יעזו ולא יזוזו; ושנית, וזה העיקר — הלא כבר יש פה קבוצת-הגנה. בוא ותראה.

נסענו למולדאבאנקה, ושם, בחדר גדול וריק הדומה למשרד מסחרי מצאתי צעירים אחדים — אחד מהם ישראל טריווש, ידידי מאותו היום, ובאחרית הימים גם חברי להנהלת הצה"ר. את שמות האחרים שכחתי, וחבלי: הלא זה היה, עד כמה שידוע לי, הנסיון הראשון ליצור הגנה עצמית מאורגנת ברוסיה, עוד קודם שפרץ הפוגרום בקייסיוב. עבדנו יפה: אספנו כסף — עד חמש מאות רובל, אם לא יטעני זכרוני, סכום עצום בעינינו; רויכוורגר, בעל חנות-נשק, נתן לנו כעשרים אקדוחים במתנה, ואת השאר מכר לנו בזול — על-פי רוב ב"אשראי" בלי תקוה לתשלום. מחסן-הנשק היה באותו המשרד: אקדוחים, מקלות-ברזל, סכיני-מטבח, סכיני-טבחים, יום ולילה ישבו במשרד שני תורנים; בחור אחרי בחור, כל אחד עם "פתקא" בחתימת אחד מחברי ה"ועד", היו נכנסים ומקבלים מה שמגיע להם. בחדר השני למשרד היה לנו הקטוגראף, ועליו הדפסנו כרוזים ברוסית וביידיש: תוכנם היה פשוט מאד — שני סעיפים מספר החוק הפלילי, שבהם כתוב בפירוש כי ההורג לשם הגנה הריהו פטור מעונש, ודברי-עידוד קצרים לנוער היהודי שלא יסכים להשחט כצאן.

התפלאתי בראשונה על סבלנות המשטרה: אי-אפשר שלא הושם לבה על מעשינו. מקצת-בירור הסוד הזה נתגלה לי, כאשר הציגו לפני את בעלו של אותו המשרד והסבירו לי — בלחש, ומאחורי גבו — את תפקידו המיוחד. היה זה צעיר שקט ומנומס, בעל זקן עדין כמשי, והוא בעצמו כסמל לסוג המכונה "אברך-משי". שמו היה כבר מפורסם בחוגי השמאל — מפורסם לגנאי: הנריק שאייביץ'; אבל אני גם את השם עוד לא שמעתי, וגם את כל העניין הקשור בו לא ידעתי עדיין. עתה סיפרו לי, כי שאייביץ' הוא שליחו וסוכנו של הסרדיוט הפטרבורגי הידוע, הקצין זובאטוב, יוצר שיטה חדשה כלפי תנועת הפועלים. לפי החוק והמסורת נחשבו ברוסיה שביטות הפועלים לעוון מדיני. זובאטוב אמר: "למה? בדרך זו הלא תעשו את כל הפועלים לשונאי המלכות. להיפך: את השביטה הכלכלית — נרשה ונתיר, וגם את אירגון הפועלים לא נפריע, אך בתנאי שלא יתערבבו בענייני פוליטיקה". השלטונות הסכימו לדעתו; מצא לו שליחים — רובם אולי נפשות תמימות שהאמינו באמת, כי שיטה זו עתידה להקל את מצב הפועלים — והם כבר התחילו את תעמולתם בפטרבורג, מוסקוה, ווילנא, מינסק, סורמובו ובחבל המכרות של הדון. החשוב בכל השליחים האלה היה גאפון, זה הכומר שיצר תנועה גדולה בפטרבורג. ואת הנריק שאייביץ' שלחו לאודיסה. אינני חושב, כי בין התפקידים שמסר לו זובאטוב נזכר גם אירגון ההגנה העצמית ליהודים, ואין ספק שסיכן שאייביץ' בזה את עמדתו הרשמית. אבל פחדו השלטונות המקומיים לנגוע בסוכנו של זובאטוב; אולי כתבו תזכירים לפטרבורג ולא קבלו תשובה. — לא איכפת לי אם אדם ישר וטועה היה אותו שאייביץ' ואם מרגל ובוגד-מדעת: בעיני אני, מן היום שנתן לנו מקלט בטוח כזה לזיון היהודים, כיפר על כל עוונותיו.

בא הפסח, באה גם הפסחא הנוצרית, וגם הפרעות — אך לא אצלנו באודיסה כי-אם בקייסיוב.

מזור הדבר: אינני זוכר את הרושם שעשה עלי המאורע ההוא, נקודת-תקופה לכל חיינו בתור עם. אולי בכלל כל "רושם" לא עשה עלי. ציוני

הייתי גם לפני כך; על ההגנה גם-כן חשבתי קודם; גם בפחדנות היהודית, שנתגלתה בקישינוב, לא נגלתה לנו שום "תגלית", לא לי ולא לשום יהודי או נוצרי. יש לי תדיר ההרגשה הזאת: כי **מאורעות** – אין מה ללמוד מהם, אין לי בהם כל הפתעה: כאלו מתמול שלשום ידעתי שככה יהיה, ויהי-כך... – למערכת ה"נובוסט" הגיע מבול נדבות לטובת קרבנות הפוגרום הקישינובי, כסף, בגדים, ואותי שלחו לחלק אותם בעיר האסון. בקרתי את מקומות ההרג, דברתי עם עדים; בבית החולים ראיתי יהודי, בעל מלאכה כמדומני, שעוד לפני שנים ניקר לו במקרה מי-שהוא את עינו השמאלית; מאז היה גר באחד הפרוורים בסביבה נוצרית, עוסק במלאכתו, מסיח ומשחק עם שכניו – ובאותו יום באו אותם השכנים וניקרו לו גם את העין הימנית.

שם, בפעם הראשונה, הכרתי את עסקני הציונות הרוסית. כהן-ברנשטין היה תושב מקומי, אוסישקין בא מיקאטרינוסלאב, זאב טיומקין מיליסאבטגראד, סאפיר מאודיסה, גם את ביאליק ראיתי שם, ואמרו לי מי הוא – לבושי הרבה, גם את זה לא ידעתי קודם.

אחרי שובי לאודיסה בא אלי אתו הסיניור זאלצמאן ואמר:

– באתי אליו בשם אגודתי הציונית, ושמה "ארץ-ישראל". החלטנו להציע לאדוני שיסע לקונגרס הציוני בתור ציר אגודתנו.

– הלא בור גמור הנני לכל עניני התנועה?

– ילמד.

הסכמתי. הזמינוני לשיבת האגודה – אגודת "בעלי-בתים" בני גיל בינוני ומעלה, לא מצאתי פרצוף צעיר בחברה מלבד זאלצמאן עצמו – ובקשו מאתי להציע את הפרוגראמה שלי, כנהוג. הקב"ה ברחמי הרבים השכיחני כל מה שפטפטי לפניו; גם אנשי האגודה, כנראה, רחמנים בני-רחמנים היו ולא גירשוני. להפך: פנו אלי בשאלות, ואחת מהן עודני זוכר: מה יחסי לתכנית אל-עריש, האם בעדה או נגדה אצביע אם תבוא לפני הקונגרס? (זאלצמאן הספיק להסביר לי, כיומים לפני האסיפה, כי מציעים לנו לישב אותו החבל, הנמצא במצרים על גבולות הארץ, ונשלחה שמה משלחת מטעם הציונים לתור את החבל). גם את תשובתי זכורני, שאותה המצאתי בו במקום ועל רגל אחת:

– הצבעתי תלויה ביחס ההמון שבקונגרס. אם אראה כי אין בכך סכנת-פירוד להסתדרות הציונית, אתמוך בתכנית; ואם אראה כי תתפורר התנועה על הענין הזה – סימן הוא שאין ציונות אלא לציון, ואז ארים את ידי כנגד אל-עריש.

נבחרתי, ונסעתי לבאזיליאה לקונגרס הששי; וכאן מתחיל פרק חדש בחיי.

הקונגרס

על ההרפתקאות שלי בקונגרס אפשר לכתוב קומדיה עליזה מאד. קודם כל – עוד לא היתה לי הרשות להשתתף בו, כי שנה וחצי כמעט חסרו לי מבחינת הגיל החוקי, ואינני זוכר מי היו עדי-השקר הטובים שהעידו עלי כי בן עשרים וארבע הנני – כי פני היו פני ילד, והפקיד הממונה על מסירת כרטיסי צירים לא רצה בי עד שהבאתי את העדים. אחרי זאת התלבטתי גלמוד במסדרונות הקאזינו, אף איש לא הכרתי מלבד אותם הגדולים שראיתי בקישינוב, והלא אלה חברי הועד הפועל היו, עסוקים בישיבות-סתרים פנימה. הציגוני בפני צעיר רזה וגבוה, בעל זקן שחור בצורת משולש וקרחת מבריקה, ושמו דוקטור ויצמן, ואמרו לי שהוא עומד בראש ה"אופוזיציה": הרגשתי תיכף שגם אני באופוזיציה מקומי, אם-כי טרם ידעתי מדוע. ובכן, בראותי את הצעיר הזה היושב עם להקת חבריו על שולחן הקפה, ושיחתם מלאה געש, ניגשתי ושאלתי: "אינני מפריע?" ענה ויצמן: "מפריע", – והלכתי.

נסיתי לעלות על במת הקונגרס, ולדבר דוקא על שאלה בוערת: חדשים מספר לפני כך נסע הרצל לרוסיה ודיבר עם פליווה המיניסטר לעניני פנים – פליווה שאותו חשבנו למסית הפוגרום הקישינובי; נתעורר ויכוח נלהב בקרב הקהל הציוני ברוסיה – אם מותר או אסור לנהל משא-ומתן עם בריה כזו. אמנם הוסכם בין הצדדים שלא יגעו בענין המסוכן הזה מעל במת הקונגרס, וגם אני ידעתי את זאת; ואולם החלטתי כי עלי איננו חל האיסור, מפני שנסיוני, נסיון עתונאי ברוסיה הידוע לכתוב על שאלה "מסוכנת" מבלי להרגיז את הצנזורה, גם פה יעזרני להשתמט מאבני-הנגף. תורי הגיע כשכבר הוגבל זמן הנאומים לחמשה-עשר רגע, אך גם את רבע-שעה זה לא נתנו לי למלא כמליצתי. התחלתי להוכיח כי אין לערוב את שני המושגים אַתיקה וטקטיקה – ומיד הרגישו בפינת האופוזיציה למה התכוון בחור זה הבלתי-ידוע לאיש, בעל בלורית שחורה המדבר רוסית מלוטשת כאילו דקלם שיר לשם בחינה גימנסאית – והתחילו רועשים וצועקים: די! אין צורך עוד! בנשיאות קמה מבוכה; הרצל בעצמו, שהיה עסוק בחדר סמוך, שמע את הרעש, יצא בחיפזון על הבמה ושאל את פי אחד הצירים: "מה זה, מה הוא אומר?" במקרה היה אותו הציר דוקא הדוקטור ויצמן, וענה לו בקצור ובהחלט: "קוואטש". אז ניגש אלי הרצל מאחורי הדוכן ואמר: "איהרע צייט איסט אום" ("זמנו נגמר"), ואלה היו המלים הראשונות והאחרונות שזכיתי לשמוע מפיו; והדוקטור פרידמן, אחד משלישי הקרובים של המנהיג, פירש את המלים האלה כפי נוסח פרוסיה מולדתו: "געהען זי הערונטער, זאנסט ווערדען זי הערונטערגעשלעפט" ("רד, ואם לא – יורידוך"). ירדתי מבלי לסיים את הסניגוריה שלא רצה בה האיש, אשר עליו קמתי להגן.

הבינותי שתפקידי בקונגרס הזה – לשתוק ולהסתכל, וכך עשיתי. המון דברים מצאתי כאן להסתכל בהם. הקונגרס הששי הלא הוא האחרון לחיי הרצל – ואולי הראשון לציונות ה**בוגרת**. בחינת הבגרות ההיא שמה ידוע: אוגנדה. הייתי במיעוט שהצביע נגד אוגנדה, ויחד עם שאר "אומרי-הלאו" יצאתי מן האולם. ובעצמי תמהתי על המניע הנסתר בעמקי נשמתי, שהכריעני להצביע כנגד למרות מה שאמרתי לפני בוחרי. שום אהבה רומאנטית לארץ ישראל לא היתה בי אז, אינני בטוח אם ישנה גם עתה; ולא יכולתי לדעם אם יש סכנת פירוד לתנועה – את העם לא ידעתי, את צירי ראיתי כאן בפעם הראשונה ואף לא אחד מהם עוד לא הספקתי לגשת; גרובם הגדול, גם רבים מאלה שבאו מרוסיה כמוני, הרימו ידם ב"הן". איש לא דבר על לבי שאצביע כאשר הצבעתי. הרצל עשה עלי רושם ענקי – המלה איננה גוזמא, אין תיאור אחר שיתאים: ענקי; ואני לא בנקל אשתחוה לאישיות – בכלל, מכל נסיונות חיי אינני זוכר אדם ש"עשה עלי רושם" כל-שהוא, לא לפני הרצל ולא אחרי-כן: רק פה הרגשתי כי

באמת לפני בחיר-הגורל הנני עומד, נביא ומנהיג בחד-עליון, שאף לטעות ולתעות כדאי אחריו: ועד היום נדמה לי כי עוד מצלצל קולו באזני כשהוא נשבע לפני כולנו "אם אשכחך ירושלים..." האמנתי לשבועתו: כולם האמינו. אבל הצבעתי נגדו, ואינני יודע למה: "ככה": אותו ה"ככה" שהנו תקיף מאלף נמוקים.

ומוזר הדבר: הרגשתי כי אחרי הצבעה זו עלה הקונגרס לגובה כזה שאין להשוות אליו את גובה ראשיתו; למרות הפירוד והדמעות והזעם נוסף לו איזה ליכוד פנימי יותר עמוק, נתקרבנו אומרי-לאו ואומרי-הן אלה לאלה קרבה רוחנית יתירה מתמול שלשום; אולי למדו לכבד יותר מקודם איש את אחיו, או את התנועה; וגם התנועה כולה, דומני, עלתה ביום ההוא שבו אבדו צירי העם על נצחונם המדיני הראשון. בטוחני שגם צ'מברלין (בעל הצעת אוגנדה) ובאלפור ועוד כמה מדינאים באנגליה ובארצות אחרות – רק ביום ההוא הבינו לציונות, ורבים מוותיקי התנועה גם-כן.

מבאזיליאה נסעתי לרומא: כעת בעינים חדשות התבוננתי אליה. חפשתי ומצאתי יהודים בין חברי שנפרדתי מהם לפני שנתים. פעמים אחדות בקרתי בגיטו ההיסטורי, לא למען הפאלאצו צ'נצ'י כקודם, אלא כדי להכיר את דלת-העם מישראל – אשר, למרות השויון האזרחי והעדר האנטישמיות, עוד לא עזבו ברובם את הרובע העברי המוזכר באחד מנאומי ציצרון ובסאטירות של יובנאל. התקרבותי ביחוד אל רוכלי בגדים נושנים – כי גם באיטליה רוכז בידים עבריות "מסחרנו הלאומי" הזה; היתה להם אגודה רשמית, בשם היפה "ניגוציאנטי די ג'נרי אוזאטי", – והזמינוני לשמחה הנערכת לכבוד אסיפתם השנתית. ובמערכת ה"טריבונה", הוא כעין "טיימס" לאיטליה בימים ההם, דברתי עם הפובליציסט המפורסם פרימו לוי, שכתב מאמרים ראשיים בחתימת "איטאליקו". כולם – מתלמד, רוכל, עתונאי, – דוגמאות קלאסיות לטמיעה גמורה ומשוכללת, פסגת ההתבוללות שאף באשכנז, בצרפת ובאנגליה לא הושגה; אולם אחרי שיחותי הראשונות גם מפיהם שמעתי את המלה "גוי" וגם בלבם מצאתי איזה גרעין של דאגה או פחד, איזה אי-שקט פנימי, כאילו הרגישו סכנות באויר, שאני גם קודם וגם אז לא הרגשתי, סכנות שאולי באמת אינן ולא תהיינה – אבל העיקר הוא לא ב"יש" אל בחוש: הם הרגישו.

הרבה למדתי במשך הנסיעה הזאת, הן בבאזיליאה והן ברומא. קודם כל למדתי שאינני יודע דבר מתורת פעולתי החדשה. חזרתי לאודיסה, מצאתי את רבניצקי שלימדני עברית בילדותי והפצרתי בו שילמדני עוד. בעזרתו הכרתי את כתבי אחד-העם וביאליק. עתה, אם אינני טועה, כבר התחילו גם קוראי ה"נובוסטי" להכיר ברצינות אמונת הציונות; אותו זאצלמאן הדפיס בחוברת קטנה מבחר מאמרי בשם הכללי "למתנגדי ציון" והפיץ אותה עד לוויילנא ולפטרבורג ולסאראטוב אשר על נהר וולגה. נתקבלתי לקהל.

פטרבורג

מה היו תכניותי בזמן ההוא – סוף שנת 1903 – אינני זוכר; אולי, כדרך הנוער, חלמתי לכבוש את שני העולמות שעל מפתנם עמדת, זרי דפנים בתור סופר "רוסי" ומשוט קברניט כספינה הציונית; או אולי כל תכנית מסוימת לא היתה לי – מסופקני מאד אם בכלל ניתן לי מלמעלה הכשרון ואף החשק לקבוע דרכי מראש. הגורל היה מכריע, הגורל בצורת ערל שמן וגבה-קומה, תפקידו שר-השוטרים לרובע המרכזי של אודיסה, ושמו פאנאסיוק.

לא רק בתיאטרון העירוני, גם בשאר התיאטראות היה לי מקום קבוע בטורי הכסאות הראשונים. בערב ההוא, לא הרחק מסוף השנה למנין הנוצרים, לא הכירני פאנאסיוק עת קמתי מעל כסאי בשעת ההפסקה בתיאטרון "רוסי": העמידני במבוא ושאלני בקולו המפורסם, קול שור-הבר: "למה נתגנבת קדימה?" פני פני-נער ובגדי בגדי-צועני (מה שקורין "בוהמי" בלע"ז) – לפי קנה-המדה של המשטרה היה מקומי, כנראה, בין המתלמדים בעזרה העילית, לא כאן למטה בין טובי העיר. נעלבתי, ועניתי לו מה שענית. קהל הגון נתאסף סביבנו. גם הגנרל בזסונוב, ראש הסרדיוטין הכחולים, אתו נפגשתי פעם בימי שבתי בכלא, התעניין במבוכה וניגש ודבר אלי, וגם לו עניתי מה שענית. כעבור יומים קבלתי הזמנה להתיצב לפני הרוזן שובאלוב, מושל העיר.

התלבשתי מדי-שבת כמנהג הימים ההם – אותו הרדינגוט השחור המגיע לקרסולים, שהזמנתי לכבוד הצגת מחזי הראשון, וצווארון מוקשה החותך את אזני – ונסעתי בעגלת-חורף לארמון המושל. לפני צאתי – שמתי את הפספורט שלי באחד הכיסים, ובכיס השני את כל ההון המזומן שמצאתי בבית, כשלושים רובל. ובגשתי לארמון אמרתי לעלון: "ככה". הראיון נקבע לשעה האחת-עשרה, ובצהרים תצא מאודיסה הרכבת הישרה צפונה. גם את מזוודתי ארזתי בבית, ומסרתיה בידי אחד מידידי שיביא אותה לרכבת ההיא.

שיחתי עם המושל היתה קצרה מאד. "זהו מנהגו לשאוג" – אמר שובאלוב בהצביעו אל פאנאסיוק העומד "דום" לפנינו, – "גם בדברו אתי הריהו שואג. את העונש המוטל על אדוני אודיענו עוד היום; שלום".

יצאתי, קפצתי בעגלתי ומהרתי לתחנת-הרכבת. קניתי כרטיס לפטרבורג. הידיד עם המזוודה איחר להופיע, והפלגתי למסע-יומים בלי סבון ומברשת. קל לשער את הרושם שעשה על הנוסעים בחור לבוש-רדינגוט על ספסל המחלקה השלישית.

בפטרבורג לא הכרתי אלא שתי נפשות: האחד הוא גומלי הרחוק, בן-גילי, תלמיד בית-ספר לרופאי שנים; את השני אף פעם לא ראיתי, אבל כלפני חודש ימים פנה אלי במכתב – הודיעני שהוא עומד ליסד ירחון ציוני בשפה הרוסית והזמינני לשלוח לו מאמר, ושמו ניקולי סורין. מאחת התחנות שלחתי מברק לגומלי: הוא פגשני בבית-הנתיבות בפטרבורג, הובילני אל חדרו, רחצני, גילחני, נתן לי כתונת ויתר המדים של מטה – הכל מלבד משכב ללינה: כי פאספורט אמנם היה לי, אך בפאספורט כתוב "יהודי", וזכות מושב בעיר הבירה אין לבני-אדם כמוני, ושוער הבית הוא סוכן המשטרה ככל השוערים ברוסיה הקדושה, ומחמיר מאד ביחס לשמירת תפקידיו. ישנתי כל היום, ואת הלילה ההוא בילינו – גומלי המסכן והנאמן לא רצה לעזובי – בתיאטרון, אחרי-כן בבית-אוכל רועש, ואחרי סגירתו – על ה"איים" ועל אותו חרטום היבשה המתקדם לקראת המפרץ הפני שיקורין לו "סטלקה", ה"חץ הקטן". התענוג, יחד עם עגלת-החורף השכורה עד הבוקר עלה לנו בכל המזומנים אשר לשנינו.

בבוקר נסעתי לסורין: עורך-דין צעיר המדבר רוסית במבטא של ילידי פטרבורג, אשתו גברת יפה, צהובת-השער, שנולדה בקובנה ונתחנכה בפאריס. קבלוני כאילו הייתי ידיד מלידה; סורין גייס איזה יהודי המומחה לענינים הללו, וזה סידר את ענין לינתי בבית-מלון נידח המשלם שוחד קבוע למשטרה שתמנע מלחקור את הפאספורטים של בני-ישראל המתאכסנים בצל מקלטו; וכמעט מאותו היום הראשון התחלנו מכינים את החומר לחוברת הראשונה של ירחוננו. שם הירחון היה "יבריסקא" ז'זון" ("חיי העברים") – ובעד השם והרשיון לבד שילם סורין שבעת אלפים רובל, כסף עובר לסוחר, ואת הרובלים קבל בגמילות-חסדים ובתקוה לפרוע מדמי-החתימה כאשר יבואו. הירחון הזה, שאחרי-כן נהפך לשבועון, ואחרי-כן נסגר כמה פעמים על ידי הממשלה, גם שינה את שמו כמה פעמים, ועבר מפטרבורג למוסקוה, משם ברלינה ומשם פאריסה – הוא הוא ה"ראזסויט" של עכשיו, ואותו סורין עודנו הפעיל מעורכיו.

עוד אחד, גם הוא עתונאי, כתב לי מפטרבורג בטרם יצאתי מאודיסה: אלכסי סובורין, בן העורך המפורסם של "נובויה וורמא", מבצר האנטישמיות הרוסית. אלכסי סובורין עזב את דרכי אביו, יסד יומן ראדיקאלי בשם "רוס", ואמר לרכז בו כחות צעירים; גם אותי הזמין להשתתף בעתוננו, מרחוק או במקום הופעתו כרצוני. נכנסתי למשרדו והצגתי את עצמי: "אלטאלינא; באתי על פי הזמנת אדוני". קבע לי משכורת שלא פללתי לה, ארבע מאות רובל לחודש בעד שני מאמרים לשבוע (אף חצים לא הדפס, אבל את המשכורת היה משלם בקפדנות מדויקת). ככה סודר קיומי בפרק הזה לחיי החדשים, ובלי דאגה התמסרתי בלב ובנפש לעבודת אותו המטבח הציוני שבו הנני מתלבט עד היום, כנראה גם עד סוף ימי. הלאשרי או לאבדני? הלטובת הציונות או להרס? אני, לכל הפחות, אינני מתחרט.

את ימי, בסוף כל חודש, לפני הופעת הירחון, גם את לילותי, ביליתי בדירת סורין, היא משרד מערכתנו. בשפה הרוסית היה זה הנסיון הראשון ליצור כלי-מבטא רשמי לתנועה הציונית: החותמים נענו מכל תפוצות המדינה, מצב-רוח מרומם שרר במערכת – ביחוד כשכל חברה, מלבד העורך הראשי מ. מ. מרגולין, צעירים היו כמוני או גם צעירים ממני. מרגולין כבן ארבעים היה, ידוע בציונות הרוסית הודות לספרו "הזרמים היסודיים של תולדות ישראל" – ספר קצר ורב-תוכן שמתוכו למדתי הרבה, ושכדאי היה לתרגם ולהפיץ אותו גם עתה. איש מלומד היה, המזכיר הראשי לשתי האנציקלופדיות הגדולות, הרוסית והעברית, שהופיעו אז בהוצאת עפרון. את אחיו הצעיר אליעזר, שעלה עוד בימי ילדותו לארץ-ישראל, הכרתי אחרי-כן בימי המלחמה העולמית: הוא הקולונל מרגולין, מפקד אחד הבטליונים של הגדוד העברי.

יתר עמודי התווך של ירחוננו: חמשה סטודנטים – שלמה גפשטיין, אלכסנדר גולדשטיין, אריה בפקוב (גם הוא מהמורים שלמדוני עברית), ארנולד זיידנמאן, מאָפס סולוביצ'יק והמהנדס משה צייטלין שעזב משרה שמנה בפאקו ובא עם משפחתו לפטרבורג – "ככה", בכדי לעבוד יחד אתנו. מ"חשובי הדור" היה במערכתנו גם הד"ר י. ברוצקוס רופא, עסקן ועתונאי בעל-שם ו**מכובד** בקהל. הדגשתי את המלה "מכובד", כי יחס כזה לציונים מצד הקהל הנאור נדיר היה בפטרבורג בימים ההם: אז עוד היה נפוץ ברבים הפתגם הידוע – "שני בנים לפלוני, האחד חכם והשני ציוני". בין יתר התפקידים מילא עתוננו גם את זה: החרים את ה"מסורת" הזאת, ביחוד משנת קיומו השניה, כאשר הוספנו עליו שבועון, ובא אברהם אידלסון ממוסקוה לנהל אותו, ובזה ניתן ראש רוחני לחבורתנו. בטוחני שלא אגזים אם אומר: לתאר את ערכו של אידלסון לא תספיק המלה "כשרון" – על מפתן הגאונות עמד האיש הזה. "מוח המלא חומצה אוכלת-אבנים" – אמר לי פעם גרוזנברג בדברו על אידלסון, וגם צדק, אבל אין זה אלא צד אחד באלגביש רב-הצדדים. "חומצות" הבערת שרפה קליפות; לתוך הגרעינים – ידע לזרוק עסיסי-קסם מחיים. קללת גורלו, גורל אביון מטופל כרוב אנשי חוגנו, או אולי גם מקצת זלזול-עצמי הנובע ממקור אותה ה"חומצה", עיכבוהו עד הסוף מלסכם את רעיונותיו בצורת מסכת מסוימה. מפיו שמעתי אמרת-אנחה זו – "מי יתן ויסגרנוי בבית-כלא לשנתים, כי אז אולי הייתי יכול לכתוב את ה"ווערק"... אך לנו הצעירים היתה חברתו כאוניברסיטה גם בלעדי-כך.

מחוצה ללהקת הכותבים, אבל גם הוא מעמודי התווך ל"כנופיה" (ככה קראו לנו בפטרבורג, במלה הפולנית "חאָלאַסטרע") היה ישראל רוזוב, הוא וביתו. היו אז בתים אחדים כאלה, פה ושם בתפוצות הגולה הרוסית, אשר מבלי שהוסכם או הותנה הדבר, שימשו נקודות-ריכוז לתנועה הציונית, ולו נכתבו דברי-ימיהם של הבתים האלה, הרי בזה היתה נכתבת גם ההיסטוריה השלימה של ציונות בתקופה ההיא: ביתו של יצחק גולדברג בוויילנה, בצלאל יפה בגרודנו, הלל זלאַטוּפּולסקי בקיוב, בית אחד-העם באודיסה; כזה גם ביתו של ישראל רוזוב בפטרבורג.

נודד

כשבע שנים האריך קשרי עם אותה ה"חאָלאַסטרע". לא את כל הזמן הזה בליתי בפטרבורג: חיי נע-ונד חייתי. היה מלון בוילנה, אשר בעליו אמר לי ביום אחד: "זוהי הפעם החמשים וחמש שאדוני מתאכסן אצלנו!"

גם בוויילנה נתגלה לי עולם יהודי חדש, עולם שקודם לכן, בשבתי באודיסה, רק מפגשותי עם ה"אַקסטרינים", ומתוך המגע הקצר עם תושבי בית-הסוהר הכרתי אותו: "ליטה". גם זו "אוניברסיטה" לאדם כמוני, שעד אז עוד לא נשם את אויר המסורת התרבותית העברית, גם לא פילל כי יש אויר כזה ברחבי-תבל. אמנם כבר תמה בזמני "ירושלים דליטה" במובן הקדום, אבל מה שנותר ממנה הכה אותי בסנוורים ובשכרון. יקום יהודי ראיתי העומד ברשות עצמו, המתנועע לפי חוקו הפנימי, כאילו אין לו קשר עם רוסיה אלא רק מדיני ולא מוסרי. "פורסה" לתריסר מפלגותיה בפינת כל רחוב; היידיש – כח עצום למחשבה ולתרבות, לא "ז'ארגון" כמו באודיסה ופטרבורג; הלשון העברית החיה בפי בנותיו של יצחק גולדברג; שירי ביאליק, צ'רניכובסקי, כהן ושניאור המשפיעים ישר על הקהל הצעיר – ואני, חובב השירה לארבע לשונות הנכר, הלא כבר הורגלתי במחשבה כי ירדה מלאכת-החרוזים למדרגת צעצוע בטלני, את החוש האסתטי של מתי-מעט אולי תלטף, אך לא תניע המונים!

אמרתי שהבית ה"מרכזי" לציוני וויילנה בית יצחק גולדברג היה; ולא לוויילנה בלבד. אין מספר למועצות כלליות, ממחוזי ה"תחום" השונים, שנתאספו בבית הזה; וגם התכנית לדרישת זכויות-לאום ליהודי-רוסיה, הידועה בשם "הפרוגראמה של הלסינגפורס", לא בהלסינגפורס קבלה את הניסוח המסוים אלא בלאַנדוואַרובו שע"י וויילנה, במעון-הקיי למשפחת גולדברג; ואני – את רוב העסקנים הציונים שהכרתי, בני דורי אני ובני הדור שקדם לדורי, בבית הזה פגשתי, ומחציתו של חינוכי הציוני בבית הזה קבלתי.

לא כדאי לתאר את הפרטים הגיאוגרפיים של נדודי בין 1904 ובין 1908: קודם כל אינני זוכר אותם, ושנית – הלא רבים היו כמוני אז, תושבי מסילות הברזל, ליטה, ווהליניה, פודוליה, קיוב. בקיוב השתתפתי באסיפות "ציוני-ציון" שהכינו את הליקווידאציה של ענין אוגאנדה בקונגרס

השביעי; – יחד עם רוזוב עברתי לכל אורך הוולגה התחתונה מניז'ני ועד אסטראכאן, ומשם לבאקו; גם באודיסה ביליתי חדשים אחדים – כנראה, נשכח אותו העוון המדיני שעשני לפליט.

אציין כאן גם שני ביקורים קצרים בבתי-הסוהר – האחד בחרסון, אחרי אסיפה ציונית בלי רשיון; והשני באודיסה, בסוף 1904, היא תקופת ה"מיטינגים" המפורסמת בתולדות המהפכה הרוסית הראשונה: "מיטינג" כזה נערך גם באודיסה, וגם אני נאמתי שם – זכורני כי סיימתי במבטא החביב עלי מאד: "באסטא!" – בפעם ההיא כלפי המשטר הצאריסטי. – פעם בשנתיים נסעתי לקונגרסים, אך לא היה לי בהם כל תפקיד מיוחד, ואין על מה לספר.

בינתיים הוספתי לעבוד בעתונות הרוסית, אך לא בהצלחה יתרה. אלכסי סובורין, עורך ה"רוס", את רוב מאמרי היה מקבר במגרות שולחנו: "לא הותאמו לכוון העתון". חשבת: אולי באמת כוונו איננו כווני, איננו ראדיקלי די-צרכו; סוף-סוף הלא חונך אותו סובורין תחת כנפי שכינת אביו האנטישמי וה"שמרן"? הלכתי לבקרו ואמרתי: אלכסי אלכסייביץ', החלטתי להפרד מאדוני. – ונכנסתי למערכת עתון אחר, שנוסד בפטרבורג זה-עתה, "נאשזה ז'יזן"; עוד כחדשים לפני זאת, בהיותי באודיסה, קבלתי מכתב-הזמנה מעורכו הראשי, אחד הפרופסורים המתקדמים. אבל גם הוא עשה בי כסובורין: את משכורתי שילם ואת רוב מאמרי "קיבר": "לא הותאמו לכוון". ופה כבר אי-אפשר היה לרטון על ה"כוון" או לחשוך את טהרתו הראדיקאלית: פה הקפידו ודקדקו בראדיקאליות ממש כרבנים המשגיחים על כשרות העופות. אחרי מאסרי באודיסה (בגלל נאום ה"באסטא") כתבתי ש"כל העיר צחקה על אוולת השוטרים": קיברו את מאמרי – "כי במקרה כזה צריך למחות". לבסוף התפרצתי: "למה הזמנתני?" – הגברת פתירינה קוסקובה, אחד עמודי-התוך של המערכת, ענתה לי בתמימות: – "אדוני, יש לו סגנון מצוין – חשבנו כי יסכים להלביש בסגנון הזה רעיונות שאנחנו נציע לו". – קפצתי בעגלה, נסעתי ל"רוס" ושאלתי את סובורין: "היקבלני חזרה? אדוני, לכל הפחות, אינו חושב אותי לגראמופון". – ענה: "בעונג". תהי "שכינתו" מה שהיתה, אבל "אישיות" היתה בו, ידע לכבד אישיות זולתו: ולא עיכבני (דבר ללא-תקדים בעתונות "כללית", הפרת כל עקרונות-מסורת של הליברליזמוס הרוסי) מלכתוב: "אנחנו היהודים..."

אגב: איני יודע מי הפיץ את השמועה כי נחשבתי בזמני ל"שורה הראשונה" של סופרי העתונות הכללית ברוסיה. הלא גוזמא היא, אחת "האגדות": אולם באודיסה ובמחוז הדרום פופולארי הייתי – בין היהודים לפי רוב – אך את פטרבורג לא "רכשתי". – אם אינני טועה, רושם יותר חזק עשו מכתבי מלונדון בשנות המלחמה, המודפסים בעתון המוסקוואי "רוסקיא וידומוסטי": אך מהפרסום הזה כבר לא הספקתי ליהנות, כי לא שבתי לרוסיה, וגם העתון נחרב והציבור שקרא אותו כבר איננו בחיים.

בסערות ה"אביב" הרוסי

בינתיים נהרג פליווה; הפועלים בפטרבורג, אשר הכומר גאפון הבטיח לזוואטוב להרחיקם מה"פוליטיקה", ערכו ב-9 ליאנואר תהלוכה אל ארמון הקיסר לתבוע מתן קונסטיטוציה, ונהרגו עשרות-עשרות בידי אחיהם החיילים; וכבר ברור היה לכל שהנצחון הזה הוא המפלה המכרעת למשטר הקיים.

שלשה קוים יסודיים היו לפעולותי בשנים האלה: פולמוס נגד המתבוללים, ועוד יותר נגד ה"בונד"; תעמולה להגנה העצמית; זכויות-לאום ליהודי רוסיה.

התבוללות "טהורה" כבר לא מצאתי בפטרבורג. המחנה השולל את הציונות, שנתרכז מסביב לווינאוו וסליזברג וכלי-מבטאם, השבועון "ווסכוד", כבר ידע בימים האלה כי רוסיה איננה צרפת ואיננה אשכנז, ואין פה מקום ל"קאצאפים בני דת משה". מטעם הממשלה עצמה יצאו לאור מסקנות מפקד-העם משנת 1897: ראו, בשחור על גבי לבן, כי יש במדינה יותר ממאה לאומים, החזק מכולם – הגזע הרוסי – גם הוא איננו מגיע לרוב, והעם העברי הוא הרביעי ברשימה. על-כן הכירו גם המתבוללים כי יש ברוסיה "לאומיות יהודית"; אך לא ידעו עדיין מה עלינו לדרוש בשבילה בתור לאומיות, והסתפקו בסיסמה הנושנה – שויון-זכויות-אזרחים. – מצעו של ה"בונד", כמובן, יותר מורכב היה וגם יותר מסובך. שם כבר נתגבשה הכרת הלאומיות הנבדלת עד כדי סיסמת ה"אבטונומיה התרבותית"; נסמכו בדרישה הזאת, מצד אחד, על הסופר האוסטרי רודולף שפרינגר, מצד שני, על תורתו של דובנוב. ויש להעיר, כי השפעת ה"בונד" היתה, בימים האלה, ההשפעה המכרעת בכל שכבות העם, ואין לך בורגני "מתקדם" בפטרבורג שינאם נאום או יכתוב מאמר על עניני-היום מבלי שימטיר מחמאות לתנועת הפרולטריון העצומה. בצל האלון הבונדאי הזה, אך בקושי כמעט בגנבה, בצבצו גבעוליה הראשונים של הציונות השמאלית; ואנחנו, ה"חאלאסטר" הרחוקה מכל השקפה מעמדית, אנחנו היינו מגינים על צמיחתם כנגד התקפות ה"בונד"... לא חשוב מה כתבתי ומה נאמתי, אבל כעבור שנה אחרי בואי צפונה כבר שנאו אותי בחוגי ה"ווסכוד" ("נאצינאָל-אַסימילאַטוּרִים", קראנו להם), ועוד יותר בחוגי ה"בונד" – שאת תפקידו ההיסטורי העיזוטי לתאר כעין גשר למעבר המוניני העובדים ממארכסיזמוס טהור לציונות טהורה. – הגנה עצמית: בתור מארגן, אחרי הנסיון האודיסאי, לא הרבה פעלתי בשטח הזה, אם-כי השתתפתי באיזו ועידה שהתאספה באודיסה. אם אינני טועה; אך שמעתי כי במובן הרוחני עזרו לתנועה זאת כרוזי וחוברותי שנפוצו בחשאי, ביחוד "משא נמירוב" של ביאליק בתרגומי ועם הקדמתי.

בקיץ ההוא, הקיץ לשנת 1905, בקרתי בווארשה – כמדומני בפעם הראשונה. עוד מימי ילדותי אהבתי את פולניה – דבר שאיננו מפליא, כמובן; היחס הזה לפולניה כמסורת כללית היה בשנים האלה לכל הציבור המתקדם, הן ברוסיה והן בעולם כולו. את שירי מיצקיביץ' למדתי בעל-פה; סרה לאודיסה פעם אחת להקת בימנים ווארשאית, ואת המאמר שהקדשתי להצגותיה תרגמו בעתון פולני, אורגן התנועה הלאומית-הקיצונית. בכמה ערים ועיירות, צפונה ודרומה ומזרחה, כבר נאמתי והרציתי, אבל אף פעם לא עלה על דעתי לנאום בעיר פולנית: כי אז עוד לא ידעתי לדבר יידיש, ולשאת הרצאה פומבית בלשון ה"מוסקאליים" הלא נחשב בעינינו כעלבון לציבור הפולני. בקרתי את וורשה רק להוועד עם הנוער הציוני, המתרכז מסביב לשבועון "גלוס ז'ידובסקי", ולקבוע יחד אתם את הזמן והמקום לוועידה שתוקדש לעיבוד ה"אוטונומיה הלאומית בגולה".

את פלוגת הצעירים האלה בווארשה חשבנו אז לגולת-התפארת של הדור הציוני החדש: וגם צדקנו. עומק ועדינות מיוחדים, כעין הד ה"נשמה היתרה", הרגשנו בכל מהותם, בגישתם אל כל בעיות הקיום הלאומי, באפני תגובתם על כל מאורע מכריע – אולי מפני קרבתם למערב, אולי

מפני אויר המדינה הרווי טראגיקה ורומאנטיקה פולנית; וגם במובן האישי – הלא חזיונות רוחניים כִּיאָן קירשרוט ונח דודסון מעטו בעולמנו גם אז וגם עתה.

שם בווארשה הגיעתנו בשורת הפוגרום הביאלוסטוקי: הפוגרום הרציני הראשון מעבר לגבולות אוקראינה – בעיר שחצי המוניה פועלי בתי-חרושת... יחד עם הארטגלאס הצעיר קפצנו ברכבת ונסענו לעיר ההרגה: עד סוף ימי לא אשכח את הנסיעה הזאת. הקרון מלא יהודים, אך מאז הגענו לגבול הפלך הגרודנאי – נעלמו היהודים אחד-אחד, והפולנים המעטים נמנעו מלהביט אל שנינו ודיברו ביניהם בלחש. גברת אחת ניסתה בכל זאת לרחם על גורל הבחור היפה הארטגלאס והפצירה בו שירד מהרכבת. הוא דחה את עצותיה בנימוס ווארשאי מלוטש – ולי, בקול נמוך, הסביר את הסוד הפסיכולוגי של רחמיה ככה:

– אמנם לא-איכפת לה אם יהרגו עוד אחד; אבל אמרה לי שהיא נוסעת לגרודנו, וזה מעבר לביאלוסטוק – לאמור, אם ירצחוהו, לפניה ירצחו, וזה לא נעים.

אולי צדק, כי זכורני שקמה פתאום ואספה את תרמיליה ועברה לקרון אחר.

בקרבנו אל תחנת ביאלוסטוק ניגשנו אל החלון: המגרש לפני התחנה מלא אספסוף, עמדו צפופים על יד הגדר לאורך הפסים והביטו אל הרכבת. כשראנו – התחילו מצביעים, מעוררים זה לזה וצועקים. באותו רגע, עוד טרם נתעכב המסע, נכנס בקרון סבל זקן ואמר:

– למען השם, אם יש פה יהודים, אל תרדו, סעו הלאה.

– האם לא נגמר? – שאלנו.

– מה פירוש “נגמר”? הולך ומתלקח...

צייתנו, כמובן. כעשרה רגעים נתמהמהה רכבתנו בתחנה; אינני זוכר מה חשבתי, אבל היטב אני זוכר כי התביישתי לפגוש את מבטי בהארטגלאס, וודאי גם הוא את מבטי אני.

נסענו לגרודנו; ושם, אינני יודע למה, החלטנו לבקר את הסופרת הפולנית המפורסמה, אֶלִיזה אוֹז'שקוֹ, ידידת היהודים, ובכלל אישיות נגידה מאותו הדור ההומאניסטי שזרעו תם עם דמדומי המאה התשע-עשרה. בחדר-האורחים על הקיר היה לה דגל פולני עם הנשר הלבן באמצע, וקיבלתנו גברת לבנת-שער, הדורה ואצילה, נימוסיה מלאים אותה הקורטואיזא העתיקה שגם היא כבר מתה עם הדור ההוא. קראה את שמי מעל אחד משני הכרטיסים שמסרנו לה, ואמרה לי פולנית:

– ראיתי מאמרו בנומר האחרון של ה“גלוס ז'ידובסקי”: אדוני מתנגד לשלטון-עצמי לפולניה?

– זה תלוי בדבר אחד, גברתי, – עניתי, – אני מוכן לצדד בכל לבי בעד תחית פולניה “מֶן הים ועד הים” – מדינה שתכיל בגבולותיה את רוב יהודי רוסיה ואוסטריה – אם יסכים הציבור הפולני לשויון-זכויותנו משתי הבחינות, אזרחית ולאומית. אבל המגמה השוררת היום בקהל הוורשאי היא אחרת לגמרי; האדון דמובסקי מודיע בגלוי שסיעתו תשתמש באוטונומיה קודם כל להחריב את היהודים, – האם תאמר גברתי, שגם בתנאים אלה חייבים אנחנו לתמוך בהשתלטותו?

לא ענתה לי מענה ישר: היא בכלל לא “התווכחה” אתנו, כי הלא אין זה לפי מסורת הכנסת-האורחים המקובלת אצל נסיכי-הרוח כמוה; ואולם אחרי-כן, מתוך שטף שיחתנו הטבעי העירה בעצבות שקטה:

– כל ימי ניסיתי לפעול לשם הבנה הדדית ושלום-שכנים בין עמכם ובין עמי אני; כנראה לחינם עבדתי...

תכנית הלסינגפורס, תולדותיה ועקרונותיה: מעטים אלה שיתענינו בה היום, ואולם בהתפתחותו הציונית של דורנו היה זה משבר נפשי והגיוני. התחלנו בשלילת הגלות, לאמור בהשקפה כי הגלות לא כדאי לתקנה, הגלות אין לה תרופה מלבד יציאה מהגלות: והנה הובילנו החיים להכרח של תיקון הגלות, תיקון שיטתי ורחב-ידיים, לא רק שויון אזרחי אלא גם שויון זכויות-אומה; בדרך הדרישה הזאת חייבים אנחנו, דוקא אנחנו הציונים, להרחיק לכת כפלים מכל מפלגה יהודית אחרת, כי הלא קטן אצלנו התיאבון הלאומי מאשר אצלם; ומתנגדינו לועגים לנו ומקנטרים, שהנה הגענו לסתירה וכפירה בעקרון הציוני – יען, אם אפשרית תחיה לאומית בגולה, ציון למה? ועלינו, על-כן, למצוא הכשר הגיוני לבנין ארמונות לאומיים בגולה על-מנת לעזבם, מתוך בוז ובלי-חמלה, למחרת יום הבנותם. לשם הכשר זה נולדו כמה שיטות פילוסופיות. אחת מאותן מפלגות-השמאל שהזכרתי – “תחיה”, או “סֶרפ” – קבוצה קטנה אבל מובחרת של האינטליגנציה הציונית הצעירה – הציעה תורה מסויימת אשר לפיה ציונות איננה הפסק או קפיצה בתולדות עמנו, כי-אם רק המדרגה העילית, הסופית בסולם התחיה: “הציונות תתגשם ע”י גיבוב-כוחות וכיבוש-עמדות”, דרך הקמת הלאום העברי בגולה, לאום עברי משוחרר ומכובד כיתר העמים בעודנו מפחד בין העמים האלה, ורק אז, מתוך שאיפה לשכלול לאומי ולא מתוך ה“יידעננאָט”, יבנה לו מדינה מיוחדת, כעין מיליונר שכבר יש לו מאה בתים בכל ערי הבירות והנהו בונה לעצמו וילה על האי בלב האוקיינוס. – בר ברוכוב, מנהיגם הרוחני של פועלי-ציון (גם הוא “על מפתן הגאונות”) ניסח תורה אחרת: “נורמאליזאַציה של הגלות”. הגלות היא צרה וצרעת, כל הנסיונות לתקן את הגלות אינם אלא השליה ואחיות-עינים, אבל גם לצרעת, כמו לכל מחלה ומחלה, יש שתי צורות: הצורה הנורמאלית והצורה המחודדת והמורעלת. גלות עם העדר-זכויות, גלות עם פוגרומים – היא גלות מורעלת: הגלות הנורמאלית היא זו שבמערב, גלות שבעה, שמנה, גלות עם כיבודים – ובכל זאת גלות, שסוף-סוף גם בה ימרוד עם הידע ערכו! ותעודתנו אנו ברוסיה אינה אלא רק ל“נֶרְמֶל” את גלותנו, בהכרה שלימה כי אין זה פתרון הפרובלימה: משל להלך הממהר למטרתו, הדרך ארוכה וקשה, הוא צמא ופניו מכוסים אבק; מצא מעין, שתי ורחץ, – והמשיך דרכו הלאה. – גם אני הקטן אמרתי להתחרות בגדולים אלה וחיברתי תיאוריה שלישית: אבטונומיה לאומית בגולה מהי? איננה אלא אמצעי לארגן את העם כולו בעזרת השלטונות הרשמיים, במקום לארגן רק חלק העם בצורת אגודה פרטית כהסתדרות הציונית. ומה יעשה העם, כאשר יאורגן? יעשה אותו הדבר שהרצל המנוח רצה לסדרו ע”י הסתדרות פרטית:

יגשים את שיבת ציון. זכויות-לאום בגולה אינן אלא "אירגון יציאת מצרים" – וכו' וכו'.

בראשונה נסינו לזרוע את הרעיון הזה, רעיון המלחמה בעד זכויות-לאום ליהודי רוסיה, בקרקע יהודי-כללי. מראשית שנת 1905 התחלנו בפטרבורג לארגן חוגים בלתי-מפלגתיים: ערכנו אסיפת רופאים, עורכי-דין, אסיפת סוחרים, בעלי-מלאכה וכדומה, ולכולן הצענו את הסיסמה: "שלימות-זכויות אזרחית ולאומית" (המלה "שלימות" במקום "שויון" הרגיל נחשבה לחידוש נועז מאד). ולבסוף קראנו לשיבת צירים שנבחרו מכל אחד החוגים הללו ושם נתקבלה איזו תכנית שאינני זוכר את פרטיה. המרכז המניע לכל התנועה הזאת היה במערכת עתוננו. את ההזמנות הדפסנו על הרוטטור השבור שלנו; ולמרות ש"רק" ציונים היינו, וצעירים על-פי רוב ובלי בסיס קבוע בציבור, נענו לקריאתנו רבים מ טובי העדה. אך פלוגת ווינאוור וסליזברג לא נסחפה אלינו, כמובן; הם קראו לוועידת צירים מיוחדת, בקובנה, ושם יסדו אגודה אחרת. לבסוף נתאחדו שתי ההסתדרויות תחת השם הארוך "ברית להשגת שלימות הזכויות לעם היהודי ברוסיה", ואני נבחרתי לוועד המרכזי. אנשי דורי עודם זוכרים בלי ספק את גלי הצחוק שפרצו בכל מקום ומקום לשם הזהיר הזה – "השגה" במקום "מלחמה"; קראו לנו "די דערגרייכער"...

נסעתי בקיץ לקונגרס השביעי, הוא הראשון בלי הרצל, ואחרי הקונגרס הלכתי לטיול-רגלי בהרי הלוויציה, עם להקה קטנה של ידידים – עלמות וצעירים גם-יחד. מה הייתי שמח, וגם הקורא היה נהנה שבעתים, לו במקום אבטוביאוגרפיה עסקנית זכיתי לספר לו את הטיול הזה שהובילנו עד לוויניציה – בלי פרוטה בכל כיסנו המרובים! פה, בספורי זה, די שרק אהבר את ענין הטיול ההוא בענין הכללי של הסיפור בהזכירי שתי עובדות: הראשונה – על גדות אגם לוגאנו קניתי עתון איטלקי ובו קראתי על הסוף המשפיל של מלחמת המזרח הרחוק, הכרת נצחונה של יפוניה, והדחיפה החדשה לנצחון תנועת השחרור ברוסיה; והעובדה השניה – כי באמצע אוקטובר, ואני במזנפליה שבדרום צרפת, הגיעתני הבשורה על מתן הקונסטיטוציה והדומה הממלכתית, ולמחרת היום – על סערת הפרעות ביהודים אשר בה פדינו וכיפרנו בעד יום הששון של רוסיה כולה.

חזרתי לפטרבורג; שם נערכה מטעם הציונים אסיפה פומבית באולם הנקרא "סוליאנווי גורדוק" ("בירת המלח"), ואני בין הנואמים. בפעם הראשונה ובפעם האחרונה ראיתי זאת: לאסיפה המוקדשת לתלונה יהודית באו גם לא-יהודים, והרבה. אך לפני יומים הופיע כרוז, החתום בשם שתי מפלגות הפועלים, הס.ד. והס.ר.: תוכן הכרוז – קטגוריה נמרצה על הממשלה שרימתה את העם, הבטיחה שיחרור ובמקום שיחרור כך וכך עשתה – כבר אינני זוכר איזו עוונות הוזכרו במחאה זו, אבל רצח יהודים במאה ערי-שחיטה (או יותר ממאה?) לא הוזכר בה לגמרי. כשבא תורי לדבר, אמרתי להם: "ניסו לנחמנו, שהנה לא היו פועלים בין רוצחינו; הפרולטאריאט הרוסי מגן על השויון ועל אחרות-הגזעים. אולי, אולי לא הפרולטאריאט עשה פוגרום בנו. הפרולטאריאט עשה רע מזה: שכח אותנו. זהו הפוגרום הנכון!" – אהלל אותם כפלים: לא רק באו לשמוע, – גם שמעו ושתקו והרכינו ראשיהם.

בקרב התחילו נפתולי הבחירות; מפלגות הפועלים החרימו אותן, כי לא ניתנה זכות ההצבעה הכללית, אבל גם בלעדיהן די-געש היה בעולמנו. גם ב"תחום המושב", גם מחוצה לו הוצגו לבחירה מועמדים יהודים. ישבנו לילה בחדר המערכת, אנו אנשי ה"חאליאסטר", והחלטנו: מכל המועמדים נדרוש הבטחה, שיתחברו לפראקציה עברית אחרת. ווינאוור עם סיעתו התנגדו לדרישתנו בכל תקפם, אבל גם את ווינאוור עצמו הכרחנו לחתום על ההתחייבות – שייכנע, אם כנסית "ברית המשיגים", אשר תקרא אחרי הבחירות, תחליט ברוב דעותיה ליצור את הפראקציה. נבחרו שני-עשר יהודים, מהם חמשה ציונים, ונתאספה בפטרבורג אותה כנסיה. אף-כי לא הייתי בין הנבחרים וגם לא בין המועמדים (טרם הגעתי אז לגיל החוקי, בן 25), כיבדוני חברי הציונים בתפקיד אחראי – להרצות לפני הכנסיה על נחיצות הפראקציה המיוחדת. מצד סיעת ווינאוור נמנה למרצה הראשי אוסטרובורסקי, הציר מקובנה, מלומד מדינאי המפורסם גם בחוץ-לארץ, מחבר הספר הקלאסי על המפלגות של אמריקה הצפונית. אף פעם, הן לפני היום ההוא והן אחריו, לא ידעתי פחד כזה בהתכונני להרצאה פומבית: מה אומר, אני הבור-דאוריתא, נגד נימוקיו המדעיים של מומחה ובקי? אוסטרובורסקי נאם אחרי: האזנתי – ותמוה תמהתי: האם ככה ידבר מלומד, רבן הרבנים ואדמו"ר האדמו"רים של מסתרי המדיניות הגדולה, בענין שבו תלוי (אז האמנו שבו תלוי...) גורלם של ששה מיליונים? גם בימי נעורי הראשונים, בכתבי פיליטונים קלים בשביל ה"נובוסט", לא יצא מתחת קולמוסי הפורה פטפוט אוורירי כהרצאתו. אז למדתי בפעם הראשונה, ולאחר-כן כמה פעמים נתאמת הנסיון הזה: כי אין עדיין "למדנות" של פוליטיקה יהודית, אין תקדים ההולם את מצבנו וצרכינו, – דורי זה הוא הדור המתחיל, ועלינו ליצור את המדע המדיני לישראל מאלף עד תיו, ואותו הדין גם לציונות, ביחוד לציונות.

הכנסיה, ברוב דעות, החליטה כדרישתנו אנו, ולמרות התחייבותם החתומה לא נכנעו המתנגדים. נבחרנו התחלקו לשתי סיעות – ששה נגד ששה (הציר פרנקל, בלתי-ציוני, נספח אל חמשת הציונים). לבסוף – התערבו מתווכים והמציאו איזו פשרה, כבר שכחתי את פרטיה; אבל אני יצאתי מועד ה"משיגים", ובלילה אחרי סיום הכנסיה שוב נתאספה ה"חאליאסטר" בחדר המערכת, להוציא מסקנות מתוך הלקח הזה. והחלטנו: בעתיד, גם את מלחמת הזכויות שבגולה ינהלו הציונים לחוד, תחת דגלם הציוני.

נשמר בזכרוני מאותו כינוס של ה"דערגרייכערס" נאומו של הד"ר דניאל פאסמאניק ז"ל – אחד הנואמים היפים והעמוקים ביותר שזכיתי לשמוע בכל ימי חיי. בכלל, בתור נואם, תמיד חשבתי אותו לבעל-כשרון אי-רגיל. כבד-פה היה קצת, אך גם במום הזה ידע להשתמש לשם הגברת הרושם; ידע להתאים את עיכובי-מבטאו ככה, שהפסקת-הקול תבוא דווקא לפני המלה המרכזית והמכרעת, כדי להבליטה כפלים. והנה הוא אמר בשיבת-הסיים: "הגענו לפשרה, וגם זה טוב לפי שעה – כי עוד חלשים אנחנו, חלשים מזה ומזה למיצא המגבילה בין שני המחנות. אבל השלום הזה איננו אלא מבוא למלחמה. פה קמו, אחד-אחד, נואמים מובהקים והיללו את השלום: והזכירוני את המנגינה האיטלקית המתוקה ומלטפת-האוזן של דוניצטי ופליני. אך המוסיקה הזאת עבר זמנה; המוסיקה המתאימה לדור החדש היא וואגנר, והיא מיוסדת על הדיסונאנס... – ישנם כלי-חרס גסים, אשר אין-דבר אם יישברו: מדביקין את השבר ונשכח הסדק. אבל ישנה גם הלגינה היוונית העתיקה, 'יצירת ידי-אומן עדינה ודקה: ואם בוז יבוא סדק – לא תתקנה. ואנחנו העברים – כלי חמד אנחנו, יקר ונהדר, והשבר הזה אין לו מרפא'."

בימים האלה היה פאסמאניק חבר הוועד המרכזי לציוני רוסיה, שנמצא אז בוויילנה (יחד עם יצחק גולדברג ובזריס אחיו ז"ל, – ל. יפה, והד"ר יוסף לוריא שערך את השבועון הרשמי ביידיש). חידה לי גורלו של האיש הזה: חידה כללית – חידת התהום שלפעמים, וללא סיבה ניכרת, תנוח בין האישיות האמתית והרושם הנוצר סביבה. עד היום הזה מספרים לי, שהאיש ה"צבוע" הזה "כיסה ראשו בכובע בעלותו על הבמה לנאום לפני אסיפת המזרחי"; ואני עד-ראיה במקרה הייתי למאורע הזה, בקונגרס הששי, והנני זוכר את דבריו שאז אמר: "אם דורשים אתם ממני שבזה

אביע את הרגשת כבודי כלפי אסיפתכם – אחבוש את הכובע; אבל אם ביטוי יחסי לדת תראו בזה – טוב שאפרד מכם". האסיפה ענתה לו פה אחד: "לא, לא, איננו דורשים את זאת" – ואז כיסה את ראשו, לא כ"צבוע" אלא כבן-אדם מנומס, ואני הייתי עושה כמוהו.

מסולפת כמו-כן האגדה על נטיתו להמרת-דעותיו, הן מתוך קלות הדעת והן בעבור מחיאות הכפים של ההמון. בזכרוני אני, להפך, נשאר פאסמאניק כלוחם נגד הזרם, על פי רוב או כמעט תמיד. אפילו בהלסינגפורס היה בין המעטים שהביעו ספקות עמוקים על ערך הכוון החדש: התנגד בפרט וביחוד לאמונה ב"מיעוטים" – לחלום, שתוצר כעין ברית בינינו ובין האוקראיניים, הלטונים, הליטאים, הטאטארים ועוד ועוד, ברית המכוונת כנגד הגזע המושל: טען כי שונאי ישראל כולם, כגזע המושל כמיעוטים, אך הטוב מכולם הוא דוקא אותו הגזע המושל: והלא ידוע כי באמונתו זו דבק עד יום מותו, נפרד בגללה מהציבור הציוני ומת בבדידות קרה ומרה.

חסרון של "שטחיות" אולי כן היה בו, ואולם אף זו איננה אשמתו כי-אם צרתו. כל ימי חייו הרבה לקרוא וללמוד; מלבד בר בורוכוב ואברהם אידלסון, לא הכרתי בקיאי-ספר כמוהו בדור הציוני ההוא. אבל כשרון ה"פופולאריזאטור" הוא הנדיר מכל הכשרונות: רק למעטים תינתן להטיף מסודות המדע בפני קהל בורים גמורים, להטיף באופן כזה שגם יבינו אותו מצד אחד, וגם לא "ישטיח" ולא יזיל את מדעו מצד שני. בזה לא הצליח – כי בכלל לא ארשמנו בתור סופר בשורת הכשרונות המובהקים. אבל אין ספק שהעשיר את תורת הציונות בכמה רעיונות שנתאזרחו בה, והיה בין הראשונים שלימדונו להסתכל בפרצוף הכלכלי והסוציאלי של החזיון הגלותי.

הלסינגפורס

בקיץ שנת 1906 נתכנסנו לאותה המועצה שהזכרתי לעיל, בקייטנה של יצחק גולדברג, בלאנדווארבו ע"י ווילנה. "ועדת עתונאים ציונים" קראנו לה: ה"כנופיה" מפטרבורג, להקת ה"גלוס ז'ידובסקי" מווארשה, עורכי ה"יברייסקאיה מיסל" שנסודה לא מכבר באודיסה. שם, בין התורניות של הפאָרק הנושן, אחוזת הרוזן הפולני טישקיביץ, על גדות האגם הנחמד שעליו יצאנו לשוט בהפסקות, בשלשה ימים ושלשה לילות ערכנו את הפרוגראמה שקבלה אחרי כן את השם "תכנית הלסינגפורס". שם, ביום השלישי, הגיעתנו הידיעה המרעשת: הקיסר פיזר את הדומה הראשונה, ובעוד ירחים אחדים תתחלנה הבחירות לדומה החדשה.

באוקטובר מלאו לי 25 שנה; בוֹוהליניה, בעיירה נדחת שע"י רֹובנו (אבל שם יהיר לעיירה – אלכסנדריה!) "קניתי" לי בית בעל קומה אחת, שלשה חלונות לאורך, ובזה רכשתי את הזכות לבחור ולהבחר. תרתי את ערי הפלך, לפעמים ברכבת, עפ"י רוב בעגלות-חורף. הפעם נסתבך המצב יותר מאשר בבחירות הראשונות, כי שינו את עמדתן מפלגות השמאל, וה"בונד" השתתף גם הוא במלחמה והציג מועמדים. באחד הלילות בנובמבר כינסתי את צירי האגודות הציוניות של הפלך במירופול, גם היא עיירה קטנטונת, והם אישרו את התכנית שנערכה בלאנדווארבו, ובחרו בי להיות מועמדם, תחת הדגל הציוני. ובבוקר השכם נסעתי צפונה – להלסינגפורס, לועידה הששית של ציוני רוסיה.

לא בלי הרפתקאות הגעתי להלסינגפורס. בדרך נתעכבתי בפטרבורג, למועצה האחרונה במערכת – ובאמצע ישיבתנו נכנס לחדר משרתנו הרוסי אַרכיפ (משרתו הנצחי של אידלסון, הנאמן לו תכלית אמונה, שאין כדוגמתה אלא בלב מוז'יק מפלך יאָרוסלאב כמוהו. גם את המבטא של בעליו סיגל לו במשך הזמן, ודיבר רוסית באקצנט יהודי) – נכנס ולחש: "המשטרה!" למה באו פתאום השוטרים, אינני יודע; באחרים לא פגעו, אך אני לא היתה לי זכות ישיבה בפטרבורג – ונאסרתי. עד חצות הלילה ישבתי במשרד המשטרה, וכבר נואשתי מלראות את ועידתנו. סוף-סוף הצילני העורך-דין סליוזברג: בא למשטרה והעיד עלי שאינני מהפכן. "טוב – אמר לי שר-השוטרים – נוציא את אדוני לחופש, אך על הפאספורט שלו נשים את החותם האדום". החותם האדום פירושו: יהודי זה גורש מפטרבורג, ועליו לעזוב את עיר הבירה במשך עשרים וארבע שעות.

"באיזו מתחנות הרכבת אשלח את אדוני? – שאלני השוטר – האם לתחנת ניקולאיבסקי, היא הנתיב לתחום המושב?" – "לתחנת פינלאנדיה", עניתי, ולבי מרטט בקרבי פנימה פן יסרב, כי גם בפינלאנדיה הלא אין לי זכות ישיבה. הוא הביט בי, הביט אל הפאספורט, חשב, פקפק – לבסוף פיהק ואמר: "לֹאֲדֹנֹ, יסע לו לפינלאנדיה". – הלכתי לתחנתי בלוויית שוטר, בחור נחמד, שסיפר לי בדרך על צער האכרים – אין אדמה, כל הקרקעות בידי האצילים! – ואני נתתי לו רובל כסף, והוא עמד "דום" עד שזזה הרכבת וברכני לפרידה באות-כבוד צבאי, ידו לכובע.

פסגת נעורי הציונים היא לי, ועידת הלסינגפורס; ובטוחני שאותו הדבר יגידו רבים מהמשתתפים, גם מבני הדור הקודם לדורי. כי לא רק בקרבנו היה הנוער – היה באויר: נעורי כל הממלכה, נעורי אירופה כולה. לא תדיר תחזורנה תקופות כאלה בתולדות העולם, תקופות שבהן יחרדו חרדת-תוחלת עמים רבים כעלם המצפה לביאת עלמתו. כזו היתה אירופה לפני שנת 1848, כזו בראשית המאה העשרים, אותה המאה הרמאית שהכזיבה כל-כך את תקוותינו. מי ששיגד כי תמימים היינו אז, מחוסרי נסיון, מאמינים בקדמה קלה וזולה כקפיצת-רגע מחושך לאור – אינו אלא טועה: הלא כבר עדים היינו לרצח הבא למחרת החג, ובפרט אז, דווקא בחורף ההוא כבר ידענו שמסתדרים מחדש כל מחנות הריאקציה לחיל עצום וענקי. אך למרות כל אלה עוד לא מתה בלבותינו אותה האמונה, הסוד והיסוד והקסם של המאה התשע-עשרה, – האמונה בעקרונות המפשטים, בסיסמאות-הקודש – דרור, אחוה, צדק; ולמרות כל בטחנו כי יום עלייתם הגיע ויתגבר על כל המעצורים בזמן קרוב. אני שזה עתה נפלתי מתפיסת-חינם – גם אני לא ראיתי כל סתירה בין הנסיון המשפיל הזה ובין התביעות הנועזות שמחר אציע בהרצאתי לפני הועידה: אין אומה מושלת ברוסיה, כל לאומיה אינם אלא "מיעוטים", כרוסים כפולנים כטאטארים וכמונו, משפט שווה לכולם ושלטון-עצמי לכולם.

לא אשווה את ועידת הלסינגפורס לקונגרסים של הציונות העולמית: מלבד הקונגרס הששי (הראשון לפי מניני אני), לא אהבתי אותם, כנכרי הייתי מתלבט בהם תמיד, ועתה עיני מוסרי לי המחשבה כי אולי עוד פעם ועוד פעם יכריחוני להשתתף בהם. אבל את ועידות הצה"ר ואת כינוסי בית"ר אוהב אני מאד; ואולם אין לי זכרון ציוני חביב מזכר הועידה בהלסינגפורס. הסיבה היא אולי בזה, שהפאָטוֹס הצה"רי והבית"רי הריהו מעורב בתמרורים, כי מלחמתנו עתה היא מלחמה גם בציונים אחינו, וכל מה שנחדש בכנסיותינו הריהו גזר-דין חמור במה שיקר לאלה. אז בהלסינגפורס, שכם לשכם, יד ביד עמדנו, כל ענפי התנועה הציונית ברוסיה – מרכז הציונות העולמית, וכל מה שהכרזנו – בשם כולנו הוכרז. האמנו כי יוצרים אנו ציונות חדשה, סינתסיס בין חיבת-ציון שבעבר ובין חלומו המדיני של הרצל (כי עקרון ה"עבודה המעשית" ו"כיבוש העמדות בארץ-ישראל" הוכרז בהלסינגפורס); ומצד שני, סינתסיס בין המבצרים שנבנה לעמנו בגולה ובין המבצר הגדול שנלכוד לנו מעבר הירדן מערבה ומזרחה. יצחק גרינבוים, ראש המשלחת מפולניה (ה"קולו" קראנו להם, ולבבת-העין של הועידה חשבנו אותם: כי עוד היו ביניהם

נח דוידסון ויאן קירשרוט, שני אנשי-תפארת, שלא בנקל תמצא דוגמתם אצלנו (עלה) – גרינבוים סיכם את שאיפתנו במלים האלה: – “באנו הנה להעלות את הרעיון הציוני מהשקפה קאטאסטרופאלית להשקפה של איבולוציה ולבסס את תחיתנו הלאומית על יסודות הקדמה העולמית”. אני חושש שלא יבין הקורא הצעיר את הטרימינולוגיה הזאת, הייתי חייב לברר, אך לא כדי לברר – הלא עברו הימים האלה ולא ישובו עוד, ואין ערך יותר ואין ממש בבעיות הללו – אבל אנחנו הבינונו והאמנו.

אחד המעטים, המעטים עד מאד – אני עודני מאמין גם עתה ב”תכנית הלסינגפורס”: למרות כל, עוד יבוא בוקר ותתפורנה סערות-התווה בארצות שציריהן נתאספו לפני שלשים שנה בבירת פינלאנדיה, והסדר שיתבצר בהן לצמיתות – יהיה אותו הסדר שעליו חלמנו בהלסינגפורס.

מצפוני מכריחני כאן להניח וידוי נועז וחצוף: במעמקי לבי – הנני חושב את עצמי ל”עורך” התכנית ההלסינגפורסית. אמנם, אני יודע כי הגורם האחראי, אשר הדריך את מחשבתנו על הנתיב הזה, לא אני הייתי כי-אם אידלסון; ואני יודע שכל פרטי ה”תכנית”, כולם בלי יוצא מן הכלל, עובדו ונתגבשו בכמה שיחות בקרב ה”כנופיה”, וגם בעזרת חברי הקיבוץ הוורשאי המוזכר לעיל, והקיבוץ האודיסאי שגם אתו היה לנו קשר תמידי – ישראל טריווש, נחום שימקין, שלום שווארץ, חיים גרינברג; ובכל זאת – אם לא אכניע את יצרי, לא אתאפק ואמלא את הדף בראיות שדוקא אני, אני ולא זולתי, בעצם ידי הזאת זכיתי לערוך את הנוסח המסויים; ואולם טוב שאתגבר על היצר – כי אין ספק שעודנו חי וקיים אותו “זולתי” – או שנים – או ארבעה – שגם לו (או להם) יש אותה הפטחה במעמקי הלב; ואולי גם אותו דף הראיות; ואולי גם אותה הזכות. – אומנות הפוליטיקה דינה כדן אומנות האדריכל: משל בבנין האוניברסיטה שראיתי, לפני ימים מספר, בעיר אחת מערי ארצות-הברית – מגדל בעל חמשים קומה, יפה כחלום-צפיריים, כאשר-ימים המתגבר מתהום רבה ועד רום הרקיע – ובכל העיר לא מצאתי אדם שיזכור את שם בונהו. אפילו המלצר בבית-האוכל, בחור שאין דבר נעלם ממנו (והוא גם יעצני לראות את האוניברסיטה החדשה) – גם הוא לא ידע את שם האדריכל; ובחכמתו העמוקה אמר לי:

– אין זה חשוב, אדוני. האדריכל עשה את השרטוט; באו ותקנו; באו קבלנים וקלקלו; באו הטפשים שבמועצת העיריה והחריבו כל מה שאפשר היה להחריב; אבל המתקנה עומדת, וזה העיקר; מי בנה? אמריקה בנתה.

בחירות, חתונה, וינה

מהלסינגפורס – אצתי שוב לווהליניה. סיעת ה”נאצי-נאצי-אסימילאטורים” הכריזה מלחמה נגדנו: אסור להבליט את הדגל הציוני בדומה הרוסית, כי אז גם בעלי-בריתנו המתקדמים יעזבונו ויגידו: “אם ציונים אתם, למה תדרשו זכות אזרחים ברוסיה?” אצתי לפטרבורג, “גייסתי” שם את מכרי הטוב, ש. פוליאקוב-ליטובצב (ציוני ותיק היה; והיחידי מכל העתונאים שהכרתי מאז ועד עתה, אשר ידע את מלאכת ה”אינטרוויו” והיה מוסר את דברי בעל-השיחה כתכנס ורוחם הנכון), והוא ביקר את מנהיגי מפלגות-השחרור – מיליוקוב, קובאלבסקי, קרנסקי ועוד ועוד – וכולם נשבעו לו, כי הגן יגינו על זכויות היהודים, לא איכפת אם ייבחרו בתחום המושב ציונים או מתבוללים או רבנים. הדפסתי את השיחות האלה ב”רוס”, אצתי לרוזנו, וכו’ וכו’.

לבסוף לא נבחרתי לדומה. ה”בוררים” היהודים (הבחירות נערכו בשתי מדרגות) בחרו למועמדים את היהודי ראטנר ואת האוקראיני מאקסיס סלאווינסקי – אותו סלאווינסקי שאחרי-כן, כעבור חמש-עשרה שנה, נתמנה למיניסטר בממשלת פטלורה, ואתו חתמתי את החוזה הידוע, חוזה שבגללו קללוני בכל פנות הרחוב היהודי, ואני מוכן לחתום עליו שנית. – אך גם אלה השנים לא נבחרו. בווהליניה נצחו ה”שחורים”, כמו-כן גם ביתר פלכי המערב, ותחום המושב ליהודים העשיר את הדומה השניה בגודל עצום של שונאי-ישראל מושבעים. מכל המועמדים העברים נבחרו רק שלשה. – וגם הדומה הזאת לא האריכה ימים: גם אותה פיזרו, ובסוף אותה השנה שוב התיצבתי לפני הבחורים, הפעם – באודיסה עיר-מולדתי, ושוב לא נבחרתי.

אולם לא בזה ייזכר לי הסתיו ההוא – אוקטובר 1907. כיומים לפני יום ההצבעה קראתי לעגלון ונסעתי לבית-הכנסת, ואתי בעגלה אמא ואחותי. על סף בית-הכנסת פגשתי את אַניה – גם היא בלויית אמה ואחיותיה ואחיה – אַניה, אותה הילדה שקראתי לה “מדמואזל” בעודנה בת-עשר ובה גנבתי את לבה, כמסופר לעיל בזכרונות ילדותי; בבית-הכנסת חכו לנו המשנה ל”רב מטעם”, מנין יהודים וחופה, אמרתי לאַניה: “הרי את מקודשת”, ובלבבי נדרתי “הריני מקודש”; ומבית-הכנסת מהרתי לאסיפת הבחורים.

עלי להעיר כאן, שעל-פי חומרת הדין העברי לא היה כל צורך בחתונה ההיא, עוד כשבע שנים לפני הבוקר ההוא זכורני נשף אחד בביתה של אַניה; במסיבת-רעים ישבנו, וגם אחיה אליהו גלפרין אתנו, ועוד שלשה סטודנטים – אליהו אפשטיין, אלכסנדר פוליאקוב, משה גינסברג; כל אותם הידידים שכמה וכמה הייתי מרבה לספר עליהם, לו זכיתי לתאר אותה ה”מחצית השנייה” של חיי אשר החלטתי לגנוז. ביום ההוא קבלתי משכורתי ב”נובוסט”, ועוד נשאר בכיסי מטבע-זהב, מסרתי אותו בידי אַניה ואמרתי לפני כולם: הרי אַת מקודשת לי, בכסף הזה, כדת משה וישראל... – מר גינסברג הזקן, אבי “מישא” חברי, יהודי אדוק משלומי-אמוני ישראל, כמה פעמים אחרי-כן הניע בראשו והתרה באַניה, בתכלית-הרצינות, כי עליה לדרוש ממני “גט” אם יש בדעתה לבחור בזוג יותר סולידי...

את מחרת יום ההצבעה בליתי במשרדו של אוסישקין, על-יד הטלפון: בכל שעה היו מודיעים לנו את מהלך מנין הדעות. עוד לפני הצהריים הוברר לי שלא נבחרתי. אינני זוכר אם הצטערתי: הרהור אחד זכורני שהרהרתי בשעות ההן. מימי ילדותי ועד עתה, הנני נתון לתקופות “ציהור” – “רוויזיה” בלעז: סחוב אסחוב את שלשלת חיי בלי טרזניה, גם איהנה מהם על פי רוב, כשנתיים או שלש, ולפתע-פתאום יתגלה לי הסוד הפנימי הגדול – שקצה נפשי בכל ונמאס עלי הכל, ואין זו דרכי. בפעם הזאת – כבר מלפני זמן-מה התחילה בקרבי מרידה כזו, מרידה נגד עצמי – לא ראיתי שום קו מותווה בחיי, שום חוט-שני של חפצי ורצוני אני; כשבר-עץ על פני גלים, הושלכתי הנה והנה לפי המקרה החיצוני, נוהלתי ולא ניהלתי, נטמעת עתה בקרב ההמון הציוני כמו שהייתי קודם, בימי הפיליטונים ה”קלים”, טמוע בשורת הבלברים, ליצני-הקולמוס השכורים לשעשע את הבטלן הקורא; כמו שגם לפני זאת, ברומא, נטמעת בניוור האיטלקי השותה יין מכרמי פראסקאטי וגרוטאפראטה בחברת התופרת הצעירה. ואני, אני – אינני? – ואף גם זאת: אני נותן ואינני מקבל. בור-עז-פנים וחצוף, הנה מטיף אני תורה לקהל, תורה שאינני יודע אותה; כי מיום עזבי את האוניברסיטה כלום לא למדתי, אבל לימדתי, רק לימדתי. כל עתונאי יודע את הרעבון הזה, רעבון המח שהוא מריק

אותו מדי יום ביומו, שופך את תכנו לפני הקוראים, ואין לו זמן למלא את החלל המתרוקן... באסטא?

אשתי היתה אורזת חפציה לנסיעה צרפתה – למדה חקלאות בנאנסי. אמרתי לה: – אלווך עד ברלין, שם ניפרד, ואני אסע לווינה, אני רוצה ללמוד.

כשנה גרתי בווינה. לא נפגשתי עם נפש חיה, גם לאסיפות הציונים לא הלכתי אלא פעם או פעמים: זלתי ספרים. אוסטריה בימים ההם היתה בית-ספר חי ללימוד "בעית הלאומים". בוקר וערב בליתי בספרית האוניברסיטה או בספרית ה"רייכסראט". למדתי לקרוא צ'כית וקרואטית (עתי שכתתי כמובן); חקרתי את תולדות הרוטנים והסלובאקים – עד דברי-ימיהם של ארבעים אלף הרומאנשים בחבל גריזון שבהלווציה, עד מנהגי הכנסייה הארמינית (יש בווינה מנזר ל"מחיתארים", וגם בו ספריה); עד חיי הצוענים שבהונגריה ורומיניה. מתוך כל ספר וחוברת העתקתי קטעים: בעברית רשמתי אותם, למען אתמחה גם בשפתנו, שגם אותה לא ידעתי כהוגן: דרך אגב, מאז הורגלתי לעברית בכתב הלאטיני, שגם עד עתה קל ונוח הוא לי מהמרובע האשורי.

קושטא

בינתיים פרצה מהפכה בתורכיה, ואחד מעתוני פטרבורג הציע לפני שאסע לקושטא. נסעתי. התורכים הצעירים צמאו לפרסום: אין מספר למיניסטרס שקבלוני והודיעוני פה-אחד, כי ארצם היא גן-עדן מעתה ולנצח-נצחים, ואין עתה הבדל בין תורכי ובין יווני או ארמיני – כולם "עותומנים", אומה אחת, וגם לשון אחת. "איזו לשון, אפנדי – תורכית?" – "אין שפה תורכית אדוני: עותומאנית!" אותו הדבר אמרו לי גם בסלוניקי – שם ראיתי את דז'אוויד-ביי, מושלמי מגזע יהודים, בן-כיתת שבתאי צבי, ואת אנוור-פאשא, קצין צעיר ואינטליגנטי, יפה-פנים כגלב הממונה לתסרוקת-הגבירות. – וגם בדבר כניסת היהודים – אותה הדעה לכולם: למה לא? נשמח מאד אם יתפזרו בכל נפות המדינה, ובפרט במקדוניה, וביחוד אם יתחייבו לדבר "עותומאנית".

גם בקושטא גם בסלוניקי מצאתי ציונים – עוד לפני המהפכה נוסד בקושטא סניף לבאנק הציוני שבלונדון, אמנם תחת שם ניטראלי, וויקטור יעקבסון נמנה למנהלו. נאמתי איטלקית על תחית ישראל וציון – ולמחרת קראתי בעתון הספרדי "אל טיימפז": "סניור ז'. נשא נאום מלא פאטריוטיסמוס עותומאני טהור ומטהור" ("ויבראנטי די פאטריוטיזמו אוטומאנו"). כשהגעתי לסלוניקי, בפרט אחרי שיחתי עם אנוור ודז'אוויד, פקעה סבלנותי: שם הוזמנתי להרצות במועדון של תלמידי האליאנס – מבצר המתבוללים, שעד אתמול חשבו את עצמם לצרפתים ועתה לא ידעו מה לעשות ובמי להתבולל עוד – ואמרתי להם שלא ימהרו. ספרתי להם את דוגמת אוסטריה: שם לא הצליחו האשכנזים ל"שכנז" את הסלאוויים למרות כל היתרון הענקי של תרבותם הגבוהה ועשרם הכלכלי; ורמזתי שפה בתורכיה היתרון התרבותי והכלכלי הריהו לא לגזע המושל כי-אם דווקא ליוונים, לארמינים ולערבים. – ועזבתי את תורכיה המחודשת, ובלבבי בטחון גמור לגבי שני דברים: ראשית – המשטר המחודש הזה הוא משטר עוורון ושגעון, וסופו להחיש את התפוררותה של ממלכת הפאדישאחים; ושנית – ההתפוררות הזאת לא תביא אלא ברכה לכל עמי תורכיה, החל מהתורכים עצמם – ואולי גם לנו.

מסלוניקי הפלגתי לארץ-ישראל. אין צורך, בספר שיודפס בתל-אביב, לתאר את הישוב העברי כמו שהיה בשנת תרס"ט; רק פרטים אחדים אזכיר, שאולי נשכחו, ומקצתם אולי גם יפליאו הודות להבדל העצום שבין העבר להווה. ביפו התאכסנתי בביתו של דיזנגוף, ידידי מאודיסה; אשתו היתה נגשת בכל בוקר למשאבה ומסובבת את המנוף בעצם ידיה העדינות, ובצחוק עליז על פניה האציליים; ובעלה הזמיני לטיול בחולות, צפונה מיפו, ואמר לי: – את החלקה הזאת קנינו, פה נבנה פרור יהודי איה"ש, ובאמצע הפרור נקים בנין לגימנסיה – זאת אומרת, אם יימצא מי שיתן את הכסף. – במושבות מצאתי פלוגות קטנות של פועלים: קבלוני כאחים, בקשו מאתי לספר להם מה נשמע בעולם, וכשספרתי, בעברית העלובה שלי, על המתהווה בתורכיה, היו עונים לי, בכל מקום ומקום: – מה בכך? אין זה חשוב, העיקר הוא – למה אין עליה מרוסיה? – עליתי הגלילה; ממושבה למושבה לווי קבוצות פועלים המחפשים עבודה, ולרובם – רובה ברדאן על השכם ותרמיל כדורים על החגורה; ובדרך, לעתים קרובות, פגשנו שומר יהודי רוכב על סוס, גם הוא רובה בידיו. "ומה אם תכשל בז'אנדארם ממשלתי?" – "יאמר לי: שלום, חאוואג'ה". במסחה, תחת הר התבור, נכנסתי אל בית המורה, בחור כארו לקומה ולרוחב הכתפים, והוא ספר לי: "שלשום רכבתי לסג'רה, פגשתי בדרך ערבי שגם הוא רכוב; העמיד את סוסו ובקשני להדליק סיגריה, מזו שבפי: וזהו המנהג הרגיל אצל השודדים בסביבתנו – כוונתו לחבקני פתאום, ונגמר. הוצאתי את האקדה, את הסיגרית שלי תחבתי בחור קנהו, והגשתי לו: הדלק!" ספר לי גם-כן, שרק לפני שבוע נגמרה "המלחמה" בסביבתם: נלחמו שני שבטי הבידואים, כחדשים נמשך הענין, היו פצועים והרוגים, ואין מחריד. בטבריה נסיתי לדבר עברית עם בנו של בעל האכסניה, נער בן ארבע-עשרה, תלמיד הישיבה האשכנזית, וענה לי ביידיש. "האם אינך יודע לשון-הקדש?" "הרכין ראש והסביר: "הרבי אומר: מי מדבר עברית? משומדים מדברים עברית". ומראש התבור ראיתי מדבר פרוע, הוא עמק יזרעאל.

בשובי מא"י נתעכבתי באודיסה, לדבר עם אוסישקין, ואחר-כך בוולנא – מושב הועד המרכזי לציוני רוסיה. החלטנו לאסוף כסף ולהציע לדוד וולפסון, נשיא ההסתדרות העולמית, ליסד עתון בקושטא.

באביב לשנת 1909 שוב נמצאתי בפטרבורג; ואני עודני מלא אותו התיאבון ללמוד – לא איכפת מה אלמד, אלא שאטביע עיני בדף מודפס שלא אני מחברו. ארנולד זייזמאן, חברי במערכת ה"רזסוויט" (אינני זוכר, באיזה שם נקרא עתוננו בזמן ההוא: מעתה והלאה אקרא לו "רזסוויט") יעצני עצה טובה: – אם זוהי תשוקתך, למה לא תרכוש לך תעודת-בגרות? בן עשרים ושבע הייתי, גיל מאוחר קצת לגבי תעודות כאלה: ואולם הסכמתי, וקשה לתאר את התענוג שמצאתי בחכמת האלפא-ביתא הנשכחת הזאת, בדקדוק הלאטיני ואפילו בדקדוק הרוסי (וה"עורב" של אדגאר אָלן פו בתרגומי כבר לפני כמה שנים הודפס בכריסטומאטיה לדקלום...), בתולדות רוסיה לפי הנוסח הפאטריוטי של אילובייסקי, בתיאורימה שבגמגמסיון האודיסאי קראנו לה "מכנסי פיתאגוראס". – הבחינה היחידה שבה נכשלתי כמעט היא ה"חיבור" הרוסי: קבלתי ציון שאין להתפאר בו. אחד הנבחנים, רפורטר בעתון עממי, רצה בהחלט להפיץ את הסנסאציה הזאת בעתונו, ואך בקושי רב הסכים לוותר על רצונו. אבל את תעודת הבגרות קבלתי.

אחרי זאת נקראתי שוב לקושטא: שם מצאתי את וולפסון, נתיעצנו, עיבדנו תכנית לעבודה, ונשארתי בבירה התורכית להשגיח, יחד עם

יעקובסון, לא על עתון כי-אם על עתונות: א) יומן צרפתי "כללי" הנקרא: התורכי הצעיר"; ב) שבועון ציוני, גם כן בצרפתית, הנקרא "ל'אורזר" ("השחר"); ג) "אל ז'ודיאז", שבועון בספרדית; כעבור זמן-מה נוסף על אלה גם ד) "המבשר", שבועון עברי. ומסופקני אם ההון שאספנו למטרה זו ברוסיה עלה בסך-הכל לעשרים אלף פראנק – אם אמנם גדול היה משקלו של פראנק בימים אלה, ובפרט בתורכיה.

לא יכולתי, כמובן, ל"ערוך" את מבול הנייר הזה: תפקידי היה כתפקידו של הברנש הנקרא "פוליטקום" בארץ הסובייטים. עורך היומן היה תורכי אמתי, דז'לאל נורי-ביי, צעיר שלמד בבלגיה, בן פקיד גבוה – מושל מחוז באסיה או כדומה. את השבועון הספרדי ערך דוד אֶלנקוה: או יותר נכון – למה "יערוך" אותו, אחרי שהוא בעצם ידו היה כותב כל שורה ושורה שבעתון? ובעצם ידו גם מדביק את הבולים, מנהל את ספרי-החשבון, וכמון-כן אוסף חותמים בעצמו, וגם מודעות: צעיר חרוץ ונלהב, ציוני נאמן, ובכלל אדם נחמד. ולוסיין שוטו, עורך "השחר" הצרפתי – זה היה עתונאי בחדר עליון, צירוף מוצלח של שכל-ישר, חוש המציאות, תפיסה, גמישות, סגנון עשיר ומלוטש.

על הצד הכלכלי של העסק המורכב התמנה הוכברג, בן דור-המעבר שבין חיבת-ציון לבין הציונות המדינית, שבילה כעשרים שנה בארץ-ישראל ובסוריה, והכיר את המזרח ואת דרכיו, וגם את אנשי המשטר הקודם: במהרה נוכחתי שגם זה חשוב מאד, חשוב לא פחות מאשר להכיר את מנהיגי המשטר החדש. וגם יועץ חוקי ומדיני היה לנו – יצחק נופך, שעוד לפני כמה שנים עלה לקושטא ללמוד את המשפט התורכי.

בקרב היהודים הצליחה עבודתנו. אם יש גלגול-נפשות, ואם – בטרם אוולד שנית – ירשוני מלמעלה לבחור לי עם וגזע כרצוני, אענה: "אולרייט, ישראל, אבל ספרדי". נתאהבתי בספרדים, ואולי דוקא באותן התכונות שלועג להן אחיהם האשכנזי: את "שטחיותם" אעדיף פי-שבע על העומק הבטלני שלנו; חביבה לי האנירציה שלהם מנטינתו לרדוף אחרי כל הזיה חולפת; דורות של תרדמה רעיונית ומדינית הצילו את רעונותם הנפשית; ומה שנוגע לאון התרבותי – מסופקני מה יקרב את האדם יותר למפתן הציביליזציה המערבית (כי אין אחרת: ציביליזציה ומערב – היינו-הן) – ליטרא של חינוך צרפתי ואיטלקי או טונה של מיסטיקה רוסית. בסלוניקי, באלכסנדריה, בקהיר, תמצא אינטליגנציה יהודית מאותו הגובה שבוארשה ובריגה; ובאיטליה – שכם ומעלה מזו שבפאריס או בווינה. רק בחסרונם הגדול היחידי אסכים להודות: בשטח הפעולה הציונית (אם-כי נפוץ הרעיון הלאומי אצלם במדה היחסית יותר מאשר אצלנו) עוד אין בלבם תאבון-כיבוש, אין "אמפיציה"; אך גם אלה יתעוררו בזמנם.

בקרב היהודים הצליחה תעמולתנו, גם בשתי העדות, באשכנזית כמו בספרדית. אך לא היתה לי הצלחה, למשל, אצל נאזים-ביי, המזכיר הראשי למפלגת התורכים הצעירים, האב והיוזם האמתי של המהפכה, ואולי גם הגורם האישי המכריע שעזר להחיש את חורבן הממלכה העות'מאנית. מצאתיו ענוותן ועני כנוזר מימי הביניים, קנאי בקנאות קריירה ושקטה כטורקומדה, עוור וחרש לגבי המציאות כבול-עץ. שוב אותו הפזמון: אין יוני, אין ארמיני, עות'מאנים כולנו. ונשמח לעלית היהודים – למקדוניה. אותו הפזמון לכולם, מיניסטרים, צירי המורשון, עתונאים. בדרך כלל, אין זה מנהגי להחשיב יותר מדי את הסירוב הראשון היוצא מפי תקיפים, וגם לא את הסירוב השני והשלישי: ייתכן שימירו את דעתם, נמתין ונחליץ. אבל פה הרגשתי מיד, כי לא יועיל שום נסיון, שום לחץ: פה הסירוב הוא אורגני, הכרחי – חזון הטמיעה הכללית הוא תנאי התנאים לקיום האבסורד הנקרא ממלכתם, ואין תקוה לציונות אלא בהרס האבסורד עצמו.

שנאתי את קושטא ואת עבודתי עבודת-חנם. בחורף נסעתי להמבורג, לקונגרס התשיעי: נהניתי מאד מההפסקה, מהדר אירופה שהשכיחני לזמן-מה את "המזרח" הנמאס – אבל בקונגרס, כקודם, לא היה לי מה לעשות אלא להצביע, על פי רוב יחד עם שאר הצירים מרוסיה. חזרתי לקושטא, ולבי שוב מלא אותו אי-שקט ואי-רצון ו"מרד-עצמי" כאלה שגירשוני לווינה. יעקבסון חלה עוד לפני צאתנו להמבורג, ואחרי הקונגרס נשאר לרפוי באירופה. ובקושטא הראני הוכברג את ספרי-החשבונות – מעט מאד נותר בקופתנו מהכסף הנאסף ברוסיה. כתבתי לקולוניה, מושבו של וולפסון, לאודיסה, לוויילנא: כולם ענוני בבקשת עצה: מה לעשות? בכל זאת, המשכנו את עבודתנו במרץ נאמן.

ובקיץ לשנת 1910 פרץ ביני ובין וולפסון סכסוך קשה מאד. הרכבת ההנהלה הציונית בימים האלה היתה תלתן: וולפסון הנשיא, וסגניו יעקבסון כהן בהאג ובפודנהיימר מקולוניה. כשנה לפני הזמן ההוא ביקר יעקבסון כהן בארץ-ישראל, כתב ספר על רשמי נסיעתו, והדפיס אותו יפה בשלש מהדורות – הולאנדית, גרמנית וצרפתית. קבלתי את הספר בקושטא – ונבהלתי: בלב תמים ובפה מלא דרש יעקבסון כהן בספרו אוטונומיה מדינית וממשלה עברית לארץ-ישראל, וגם צבא עברי לשמור על הסדר, והכל – תיכף ומיד, במהרה בימינו: צה"רי לפני מתן תורת הצה"ר! זוהי האירוניה של הגורל, ויותר מאירוניה: קומדיה – שדוקא אני, אני ולא אחר, נבהלתי מהרעיונות האלה. ואולם, חי-נפשי, לא הרעיונות הבהילוני כי-אם ההפקר השורר בהנהלתו. כאן בקושטא, רק לפני שנה, קבענו יחד עם הנשיא ועם יעקבסון את מסגרת תכניתנו: דרישתנו היא – עליה ושפה, אך ורק – עליה ושפה; אף ברמז לא ייזכרו דברים מסוכנים כאוטונומיה – המלה המוחרמת שבאזני התורכים הצעירים הריה פסגת ה"טרפה" וצמרת התועבות; ולא נוז אף כמלוא נימה מעל קו התכסוס הזה, לא להימין ולא להשמאל – פן יגרשונו מתורכיה ויסגרו את כל עתונינו. והנה יוצא סגנו של אותו הנשיא ומכריז שחור על גבי לבן, כי נציגי ההסתדרות הציונית בקושטא אינם אלא רמאים. חביבה עלי הציונות הממלכתית, מימי ילדותי לא ידעתי ציונות אחרת אלא זו; אבל ההגיון חביב ממנה. לא רק נבהלתי, כי-אם זעמתי גם כן, וכתבתי מכתב מפורט לוולפסון בבקשה נמרצה שיעכב את הפצת הספר.

ואולם כיומים אחרי שלחי את המכתב הזה, נודע לנו כי שלח יעקבסון כהן את ספרו במתנה לכמה תורכים חשובים – צירי המורשון ועורכי עתונים פאטריסטיים; ובעוד יומים הודיע אחד העתונים האלה, כי בקרוב יתחיל בהדפסת "הספר המענין הזה, ניסוח רשמי ומפורט של תביעות הציונים" – יום יום וקטע קטע, בתרגום ברור ומדויק.

מבוכה פרצה בקרב עדתנו הציונית. נתאספנו להוועד: כעשרים איש היינו, כל טובי הציונים שבעיר הבירה, עורכי כל עתונינו (מלבד דז'לאל נורי-ביי, כמובן) הסופרים, ראשי האגודות, מנהיגי ה"מכבי", מורים ועוד ועוד, גם עם רב העדה האשכנזית, הציוני הוותיק ד"ר מארקוס. והוחלט פה אחד לשלוח מברק תכופ לוולפסון, שזוהי תמציתו: כדי שלא תיחרב כל עבודתנו – הננו דורשים התפטרותו של יעקבסון כהן והחרמת ספרו בפומבי מטעם ההנהלה. – ואני חתמתי.

... לא כדאי לספר את פרטי חליפת המברקים והמכתבים שנגררה בעקבות האולטימטום הזה, וגם אינני זוכר אותם. די להעיר, כי משני הצדדים באו דברי זעם ותוכחה, וכמובן לא "התפטר" יעקבוס כהן – אני התפטרתי במקומו. אמנם, לא מיד: בין כה וכה (על זה דברתי עם וולפסון עוד לפני הסכסוך) החלטתי לנסוע לרוסיה לשם מלוי קופתנו הריקה: נסעתי; כסף לא מצאתי, כי בינתיים נואשו גם הציונים ברוסיה מסיכויי תעמולתנו התורכית ("דבר אל העצים ואל האבנים" – כך סיכם את המצב ש. רונבוים, חבר הוועד הפועל הגדול, במועצת המרכז הווילנאי); ואז נתפטרתי. אך עלי להזכיר, כי לפני צאתי מקושטא ביקר הוכברג – הוכברג "היודע את תנאי המזרח" – את העורך המתכוון להדפיס את הספר ההוא על עמודי עתונו, והתרגום לא הופיע.

חובב ומכבד אני את יעקבוס כהן, ואם יש לו צורך נפשי בנחמה – הבה אנחמהו: אין דבר, אפילו הודפס חיבורו בתורכית צחה והודבק על קירות המסגד אייה-סופיאה – לא היה מזיק. אי-אפשר להזיק במקום שאין מה להשיג. ואני אסיר תודה לו לנצח על שעזרני להשתחרר מטרחה ללא-תועלת: אם-כי הצטערתי מאד על הפרדי מידידי הציונים שבקושטא.

פרשת דרכים

מאמצע הקיץ לשנת 1910 ועד פרוץ המלחמה העולמית נשאיתי ברוסיה. בעומק לבי – מסופקני אם צדקתי בתתי לפרק הזה את השם "פרשת דרכים". אולי, מבחינת תכנו המעשי, ראוי הקטע ההוא – סיום חיי ברוסיה – לשם יותר נכבד. דוקא בתקופה הזאת פעלתי פעולות שאין להתבייש בהן, גם בתור סופר וגם בתור עסקן (עסקן בודד ברוב המקרים). ואולם, בכל אחד מימי השנים הללו, הלכה וגדלה בלבבי אותה אי-שביעות הרצון שפעם הבריחתני לוינה; והרגשתי כי עתה גם "וינה" לא תצילני – לא אסתפק בלימודים לבד, כל מהותי צמאה לדבר-מה שעוד איננו; ולמרות זה "שאין במה להתבייש" – אינני אוהב את זכרון ארבע השנים האלה, ואקצר בספרי עליהן.

התישבנו באודיסה, ונשארו בה כשנתיים, וכאן, בדצמבר 1910, נולד בני הנקרא עיר-תודרוס.

בשנת 1912 נסעתי ליארוסלאבל, עיר הפלך שמצפון למוסקוה, מושב בית-הספר העתיק ללימוד המשפטים; נבחנתי וקבלתי את הדיפלומה האוניברסיטאית – לאמר, את זכות הישיבה מחוצה ל"תחום"; עוד יותר מדויק – את הזכות לגור בפטרבורג מבלי לשלם תלי-רובלים באקשיש לשוערי-הבית ולפקידי-המשטרה כקודם.

אחרי שובי מקושטא, גמרתי את תרגום שירי ביאליק. שכנים היינו אז אתו בקייטנא קרוב לאודיסה, והוא עזרני בתרגומי – הסביר לי את מקומות המקור שנכשלתי בהבנתם. התקרבנו אתו בשבועות האלה: אינני יודע אם נשתנה אפיו אחרי-כן, יען לא נפגשנו כמעט מאז והלאה, אך בקיץ ההוא אהבתי מאד מאד את ענוותנותו הגדולה. – הראיתי לו את תרגומי העברי של "העורב" מאת אדגר פו: הציע לפני כמה תיקונים ובסוף אמר: "אבל הצלצול מכפר על הכל". – כנראה, היה והיה על מה ל"כפר" ... שלחתי את תרגום שירי ביאליק ל"מו"לים" שונים בפטרבורג: לא רצו בו, מלבד אחד שהציע לי 400 רובל בשכר זכויות-נצח, לא איכפת אם תופיע מהדורה אחת או הרבה: "כי מסופקני – הסביר במכתבו – אם נמצא קונים לספר כזה". באותו הזמן בא זאלצמאן מפטרבורג (מכבר הזמן שמה לנהל את משק ה"רזוויט"), קרא את המכתב ואמר לי: "אני אוציא את הספר". כך עשה, והוציא שבע מהדורות, בשלשים וחמשה אלף אכסמפלרים. יש אומרים, כי רבו קוראי ביאליק הרוסים מאלה שקראו את המקור: אם אמת הדבר, הזכות לביאליק, לא לי – ספרי אני אף אחד מהם לא זכה כמעט למהדורה שניה.

שוב התחלתי לכתוב מאמרים ב"נובוסיטי" פעם בשבוע ועל פי רוב על נושא עברי. כמה מריבות פרצו בין יתר חברי המערכת בגלל ה"שוביניסמוס" הזה, אבל חפץ, עורך העתון, התעקש והגן עלי. רוב המאמרים שתרגומם יבוא בכרך הזה² – ב"נובוסיטי" הודפסו, בין שנת 1910 ושנת 1912; ואני חושב את התקופה הזאת לפסגת מסילתי הפופליציסטית.

באותה התקופה חלו גם התקפותינו על "חברת מפיצי ההשכלה", מבצר הרוסיפיקאציה האודיסאית. את המלחמה הזאת התחיל אחד-העם עוד לפני שנים מספר, אבל בינתיים עבר לאנגליה – "ותשקוט הארץ". עתה חידשנו את הקרב: אך גם עליו אין מה לספר. אסיפות, נאומים, מאמרים, בחירות, מפלות – וכל מפלה ומפלה היא צעד עצום המקרב את הנצחון; אבל הנצחון בא כבר אחרי צאתי מאודיסה. רק עובדה אחת אזכיר, עובדה זעירה ואנקדוטית: אזכירנה, כי מתוכה למדתי, כי בחום הוויכוח לא את קולך אתה ישמע מתנגדך, ולא את דבריך אתה יקרא, כי-אם אך לקולו **הוא** יקשיב ורק את הרצוי לו יבין. את סיסמתנו במלחמה ההיא ניסחנו במלים "שתי חמישיות" – לאמר, שתי חמישיות מעבודת בית-ספר יהודי יש להקדיש ללימודים עבריים. כתבתי מאמר, באותו השם: "שתי חמישיות" למחרת ענה לי דבר המתבוללים בעתונו הוא, ציטט את מאמרי, ציטט את שמי בפירוש מפורש – וסיכם: "ועל-כן, דרישת הציונים היא **שיותר ממחצית** הזמן תנתן ללימוד הלשון וההיסטוריה העברית..."

בשנת 1911 התלקח אותו הפולמוס החרף ביני ובין העתונות הוורשאית, אשר עד עתה לא מחלו לי עליו בחוגי ה"אגנציה"; וגם אני לא מחלתי, אבל פולניה החפשית היא עתה מדינתו של פילסודסקי, לא של האנדציה; ואני תקוה ותפילה שלא יפול עוד רסן-השלטון על עם נגיד זה בידים כאלה שאז, בימי דמובסקי, בגדו במסורת הנגידות. ודיינו – יותר לא אספר.

אולם עיקר פעולתי הציונית בשנים האלה היא תעמולה בעד הלשון העברית – עברית בתור שפת ההוראה בבית-הספר הגלותי. הקורא הצעיר לא יאמין אם אגיד לו, כי **להלחם** הוכרחתי בעד הרעיון הזה, לא נגד המתבוללים, חלילה, אלא נגד ציונים כמוני; אבל אמת הדבר. לשטות, לפטפוט, ל"פיליטון" חשבו את תביעתי זו. בחמשים עיר ועיירה הרציית אותו הנאום: "שפת התרבות העברית"; בעל-פה למדתי אותו, כל מלה ומלה, ואם-כי אינני מחשיב ואינני אוהב את הנאום שבי, אך הנאום הזה הוא היחידי שבו אתפאר עד סוף ימי. ובכל עיר ועיר שמעו הציונים את נאומי זה ומחאו כף, אבל אחרי הנאום היו ניגשים אלי ואמרים בקול אדם רציני המדבר לתינוק שובב: הזיה...

בשנת 1911 נתאסף הקונגרס הציוני העשירי: סירבתי להבחר, ולא נסעתי לבאזיליא, בפעם הראשונה מאז נסחפתי לתנועה. את פרטי נימוקי כבר אינני זוכר: אני זוכר את העיקר, את "סך-הכל": שמו – הרגשת הזרות. מכבר, מכמה שנים, נחלשו ורפפו קשרי עם הכנופיה של ה"רזסוויט" ועם הוועד המרכזי לציוני רוסיה: זעמתי בהם על שאין להם "קו", שאינם יודעים או שאינם רוצים ל"נהל" את התנועה, והם את עצמם המלים האלה – "קו", "לנהל" – הפכנו להלצה; להלצת-ידידות, אמנם, אבל ידידות איננה פדיון לביטול. – ומה שנוגע לציוני המערב – עם אלה בכלל לא היה לי שום קשר וגשר. לא נסעתי, למרות ההפצרות מכל הצדדים: ודבר אפייני הוא לאותו היחס הלבבי שאז עוד היה מצרף את כולנו – שועידת ציוני רוסיה שלחה לי מברק ובו כתוב: "רוחך אתנו". חבל שכעבור שנים נסעתי לקונגרס הוינאי, הקונגרס האחרון לפני המלחמה: לולא כך – אולי גם מווינה היו שולחים לי מברק-ריעות, במקום לנתק את החוטים האחרונים שעוד קשרוני לציונות הנאיבית ההיא.

בשנת 1912 תמו ימי הדומה ה"שלישית", וציוני אודיסה שוב הציגוני לבחירה. אמנם, בקשתי רחמים; כתבתי לוועד המרכזי (שהועבר בינתיים מוויילנה לפטרבורג) כי אין טעם בדבר – מה יועיל ציר יהודי גלמוד, או שנים, או גם שלשה מה יועילו, לפני אספסוף חיות הפרא, כזה שראינו בדומה הקודמת ושבדאי נזכה לראותו גם בדומה החדשה; אבל המרכז החליט אחרת, ונכנעתי. כעבור חודש – החליטו אותם הציונים להסיר את הקאנדידטורה שלי לטובת זו של סליוזברג, כי מצאו שב"קוריה" הראשונה, שהוא נרשם בה, רבו סיכויי בחירת יהודי מאשר ב"קוריה" השניה, היא הקוריה שלי: לא הסכמתי לדעתם, אבל נכנעתי; ובשתי הקוריות נבחרו אנטישמיים. אחרי-זאת עברתי לגור בפטרבורג, ושם נשארתי עד המלחמה.

בקיץ שנת 1913 נסעתי לקונגרס הוינאי, הוא הקונגרס האחד-עשר, ושם, בוועידת ציוני רוסיה, הצעתי החלטה: העברית היא שפת הלימוד היחידה בכל בית-ספר לאומי שבמדינה. כחודש לפני הוועידה הזאת, הוכנסה – בהסכמת הממשלה – הצעת-חוק ל"מועצה הממלכתית" (היא ה"בית העליון" למוסד המחוקק אשר "ביתו התחתון" היא הדומה): תמצית החוק ההוא – שהרשות בידי מיסדי בית-ספר פרטי לבחור בשפת ההוראה כרצונם. – קשה להאמין, אי-אפשר להסביר, אבל רוגז ולעג פגשוני בוועידה הציונית – אולי בי הסיבה, והאשם תלוי באותה סגולתי המוזרה שכבר הזכרתי קודם, הסגולה להרגיז את הבריות. לא רק על עצם הצעתי רגזו – לעובדות שספרתי להם לא האמינו, את ענין החוק החדש, ענין שנתפרסם בכל העתונים מטעם הסוכנות הרשמית – גם אותו חשבו לבדיה. לא יכלו, כמובן, לדחות הצעה כזו באסיפה ציונית: קבלוה, בצחוק ובקריאות: "הלכתא למשיחא!" – ואני יצאתי מאותה הישיבה כבן-חורג היוצא משערי הבית שתמיד קרא לו "ביתו", והנה אמרו לי פתאום: "נכרי".

היה נביא בישראל, שנולד לו בן, וקרא לו שם "לא-עמי". אינני רוצה להגזים: לו נולד לי בן שני באותם הימים, הייתי קורא לו "עבריאני". אבל את הזרות המשונה הרגשתי עד מעמקי מהותי; ושוב, עתה בכח של סערה היולית, נתקוממה בנפשי אותה ה"מרידה" בחי, בדרכי, בכל עברי והווי. אז בפעם הראשונה ברור הבינותי: ישנם יצורי-פרא שגם בבית-אחים, בני אותה האם, בני אותו האב, לא יימצא בשבילם מקלט נכון וקבוע: בר-נש כזה – או שיבנה לו סוכה, אוהל, תא, או פחות מזה: רפת – אבל כולה שלו, – או שיידון להתגלגל בנכר הרוחני, כהלך גלמוד, מאכסניה לאכסניה. הציונות? שם אירי – "ציונות", אין לי במה לנשום מלבדו; אך גם הציונות הזאת איננה שלי.

לו נדרשתי אז להגדיר בנוסח מסויים אחד, מהי הציונות "שלי" – אולי רק בקושי הייתי מוצא את ההגדרה; אבל פטפוט-אווילים הוא לטעון כי העדר ניסוח הריהו סימן להעדר מחשבה ברורה. ברור מאד היה לי חסרונה היסודי של הציונות הרוסית בימים האלה (בציונות המערבית לא התעניינתי אני, וגם לא היה כדאי): לא יצרה מעשים. אמנם, התחילה כבר העליה השניה לארץ-ישראל, עליית פועלים בסיסמה לתפוש את העבודה במושבות, וגם ראיתי אותם בארץ: אבל שבתי מקושטא בטוח כי התנאי הקודם למפעל רציני הוא גירוש התורכים. בכל זאת, שם בארץ, אם הרבה ואם מעט, אבל **בונים** דבר-מה: פה ברוסיה כאילו אין לנו דאגה אחרת מלבד ניסוח הנוסחאות, ה"שטעללונגנאָהמע" כלפי כל בעיה חשובה, ולא יותר. סטרובה, עורך הירחון הידוע "רוסקאיה מיסל", הזמיני לכתוב בשבילו מאמר על התנועה הלאומית בין היהודים: זכורני כי הדגשתי שם את המחלה המוזרת הזאת – שפע-הרהורים וחדלון-ידיים. אז יצא ספר חשוב בעריכת קאסטליאנסקי ז"ל – תיאור התנועות הלאומיות בקרב עמי רוסיה השונים – והצבעתי במאמרי על עובדה אפיינית: הפרק על תנועת האסטוֹנִיִּים נותן את מספר בתי-הספר שיצרו, הפרק על היהודים (מאת דובנוב) נותן שמונה תכניות של שמונה מפלגות. אולי באמת איש קל-דעת הנני, אבל אין טעם לתכנית בעיני אם לא תיהפך למעשים, תיכף ומיד, לא-איכפת אם בהצלחה או במפלה: מעשה שלא הצליח – גם הוא צעד קדימה. זכורני שנתאספה בשנים האלה ועידת חובבי לשוננו בקיבו, להזמנת הלל זלאטופולסקי שכבר התחיל אז את תעמולתו להפצת הדיבור העברי: לא יכולתי להשתתף בה, אבל שלחתי הצעה בכתב: "אל תקבלו שום החלטות מלבד זו האחת: ליסד בתי-ספר!" אוסישקין, שבידיו מסרתי את מכתבי, אמר לי אחרי-כן שדווקא את המשפט הזה לא הקריא: "אין זו הצעה מעשית". בשטח הפוליטיקה המקומית דרשתי ברית בין המיעוטים, דרשתי משא-ומתן עם האוקראינים והליטאים; גם עשיתי צעדים מספר בכוון הזה – בקרב הציבור האוקראיני היו לי ידידים הרבה, כי תמכתי בתנועתם על דפי ה"נובוסט" – אך שאר העסקנים הציונים התייחסו ליזמותי אלה בלעג אדיש וגלוי. גם בשטח המדיניות הכלל-ציונית, מכבר הרגשתי כי בא הזמן לחדש את המסורת ההרצלית: התחלתי לכתוב מאמר גרמני בשם "צוריק צום טשאַרטער"; התחלתי לכתוב מאמר עברי בשם "החדלון": גם את זה וגם את זה לא גמרתי, מתוך ההרגשה המעיקה – שלא כדאי, אין מי שיטה און.

באותו הקונגרס הוינאי נתקבלה הצעת ויצמן על יצירת האוניברסיטה העברית, והסכמתי להבחר בוועד הממונה על התפקיד הזה. אך בקרוב נתברר ש"אוניברסיטה" היא תריס, הדי"ר ויצמן רוצה רק ב"מוסדות-החקירה" שיעבדו בהם מלומדים וישאפו לקבל את פרס נובל, לא בית-ספר שילמדו בו סטודנטים. כתבתי מכתב מחאה למרכז ההסתדרות הציונית בברלין, ועודני זוכר את אחד הפרקים שבו: "גם לי ברור הדבר, כי אין ביכולתנו עדיין ליצור אוניברסיטה טובה; אין דבר, נתחיל מאוניברסיטה **גרועה** – תראו שיהיה לה ערך לאומי וחינוכי שקול כנגד תריסר מוסדות חקירה משובחים". בינתיים נסעתי לבלגיה לחקור את שאלת התקציב של שתי האוניברסיטאות הפרטיות, זו שבלובן וזו שבברוסל; נסעתי לפאדווא, שגם שם התקימה אוניברסיטה מפורסמת בתקציב מוגבל; ועל דרכי חזרה נתעכבתי בברלין, לרגלי ישיבת ועדנו, ודרשתי כי תידחה תכנית ה"מוסדות" ויקבע העקרון: בית-ספר גבוה למתלמידים. רק אחד מחברי הוועד תמך בדרישתי: אידלסון; ברוב הדעות אושרה תכניתו של ויצמן. ושוב פעם – אותו הדבר – במקום מעשה לאומי מכריע ומהפכני – שעשוע.

זה היה בראשית הקיץ לשנת 1914, כשבועים לפני היריה בסאָראַייבּו. זכרון מוזר: באותה העיר לובן התעניינתי גם בבעית העולם האַנאָטוֹמי – הלא ידעתי שגם בבלגיה קשה לקבל גופות לניתוח, ואצלנו בארץ-ישראל עוד יותר מסובכת השאלה הזאת. וואַן-גהוסטן, הנברולוג המפורסם

שניהל את המכון האנאטומי, כמעט בכה לפני בספרו על המעצורים העומדים על דרכו: "אין גופות! הקהל, העיריה, הכנסיות – כולם מתנגדים למסירת המתים לנתוח; לו תיארתי לו את התחבולות, את הגניבות ממש, שהנני מוכרח להשתמש בהן למען יהיה לנו גם בעתיד דור של רופאים היודעים את מלאכתם, היה חושב אדוני שאני מספר לו מעשיות מימי הבינים..." "זוהי אותה לובן, שכעבור חדשיים הוטבעה בדם הרצח הגרמני.

פה נגמר המחזור הראשון לסיפור ימי: כי החוט הופסק מאליו, תמה תקופה שאין לה המשך: אם ארצה לחיות, עלי להוולד מחדש; ואני בן שלשים וארבע הנני, מכבר עברו נעורי ומחציתו של הגיל הבינוני, גם אלה וגם זו בזכותי. אינני יודע מה הייתי עושה, לולא הפך העולם כולו והשליכני אל נתיבות לא פללתי: אולי ארצה הייתי עולה, אולי בורח לרומא, אולי יוצר מפלגה; אבל בקיץ ההוא פרצה המלחמה העולמית.

1. עלם אחד בפאריס חידש את המלה הזאת לשם המושג "אֶוֹאֲטוֹרָה". [↩](#)

2. הכוונה לכרך "גולה והתבוללות", שיצא לאור בעברית בשנת תרצ"ו. – (המו"ל). [↩](#)

את הטקסט לעיל הפיקו מתנדבי [פרויקט בן־יהודה באינטרנט](#). הוא זמין תמיד בכתובת הבאה:
<https://benyehuda.org/read/3903>